

РОДОВІД КНЯГИНИ ОЛЬГИ ЗА ЄВРОПЕЙСЬКИМ ЕПОСОМ

*Текст надруковано в авторській редакції

І. *Правитель Руси Будимир*. За даними арабського письменника ал-Масуді (940-і рр.) десь відразу після 912/913 рр. (300 р. хіджри) великий загін русинів пограбував володіння хорезмшаха на побережжі Каспійського моря. При їх поверненні мусульмани-гвардійці хозарського кагана, мстячи за смерть своїх одновірців, вщент розбили ці війська¹.

Протягом декількох століть епічної історії ця реальна подія набрала зовсім іншого вигляду, хоч і зберегла певні елементи, відсутні у першому повідомленні. За твердженнями арабського вченого перелому XI та XII ст. ал-Марвазі та перського автора XIII ст. Мухамеда ал-Ауфі у 300 році хіджри русини нібито відступили від мусульманства, стали християнами. Зміна віри призвела до того, що їх покинула військова вдача. Аби якось цьому зарадити, «вони направили послів до правителя Хорезму, чотирьох мужів з числа прибічників (родичів) їх царя. У них незалежний цар. І називається їх цар буладмир, так само як називається цар тюрк хаканом, болгарів – владавець². За допомогою хорезмшаха народ цей повернувся до мусульманства.

Вважається, що ім'я володаря в пізніших східних авторів перетворилося на титул правителя, і що йшлося тут про Володимира (Святославовича). За А. Кримським, трансформація цього слов'янського слова та відтак сприйняття його як терміну, виникла через звукову близькість до нього перських та турецьких слів “булад” (криця) та “емір” (князь) чи “демір” (залізо)³.

Прийнявши тлумачення А. Кримського, можу запропонувати інше прочитання первісного імені правителя, яке значно ближче стоїть до зафіксованої у східних авторів форми. Йдеться про антропонім Буд[и]мир, в давні часи досить популярний серед всіх слов'ян, і, зокрема, українців; тепер же – у південних слов'ян. У болгар воно поширене у формі Будімір, у сербів та хорватів – Будмір; чехів – Будімір⁴.

Можливо, повідомлення ал-Марвазі та Мухамеда ал-Ауфі, якщо відкинути їх релігійну тенденційність, вказують на християнізацію Руси за правління Будимира. У цьому зв'язку потрібно навести цікавий і досі неатрибутований фрагмент “Толубиної книги”, основний текст якої виник в Києві у передтатарську добу: “У нас білий цар над царем цар – він прийняв віру хрещену, християнську, віру єдиній Трійці нероздільній (стоїть за дім Богородиці, всі роди йому покорились, всі язика покорились, область його правління превелика над усею землею)”⁵.

Поза сумнівом, тут йдеться про когось із перших руських князів-християн. А саме з правителем Будимиром пов'язаний епітет Білий, про що йтиметься далі.

Правда, мені можуть сказати, що офіційний хреститель Руси князь Володимир Святославович поблизу Києва 992 року “заложи Град Бѣль”, який став його резиденцією та осідком єпископа⁶. Але вже М. Грушевський зазначив, що це поселення, яке було “ключем до Полянської землі з заходу”, тоді лише поновили⁷. На північ від нього містився *Будеч (походить від імені Будимир), на півдні Білгород межував з Городищем Будаївкою (тепер Боярка), в околицях якого розпочинається “Білокняже поле” з декількома сотнями курганів.

Збережені руські літописи не знають князя Будимира. Проте його існування підтверджує слов'янська епічна традиція. У 1574 році київський зем'янин Філон Кміта, нарікаючи на бездіяльність центральної влади Речі Посполитої в справі укріплення кордону з Росією, бідкався: “Приїдець час, коли будеть надобі Іллі Муравленина і Соловія Будимировича. Приїдець час, коли будеть служб наших потреба”⁸.

Тобто, в ті часи існував український лицарський епос, в якому ці особи виступали оборонцями земель Київської держави. У своїй оригінальній формі він не дійшов до наших часів, лише фрагменти, трансформувались, збереглися у фольклорі східних слов'ян.

Ім'я билінного товариша Іллі Муромця дивним чином пов'язалось з головним героєм певної «немілітарної» биліни. В ній йдеться про те, як закордонний купець з міста Ледена Соловій Будимирович приплив свататися до Забави Путятични, племінниці князя Володимира Святославовича. Аби привернути до себе увагу, герой за ніч збудував у саду своєї обранці три надзвичайні за красою тереми⁹.

В основі цієї биліни, схоже, лежить перекладна чеська повість про чеського королевича Василя Золотоволового, який, сватаючись, також звів будинок біля французького королівського палацу¹⁰. Вочевидь, герой-воїн Соловій Будимирович потрапив до новопосталої биліни випадково, через подібність його прізвиська до польського терміну на означення будівничого – budomirca¹¹. Могла цьому сприяти і пов'язаність життєпису історичного прототипу богатира з територією Моравії (Чехії).

В українських переказах з околиць Києва, російських билінах та казках фігурує Соловій Розбійник¹², що із засідок на лісних дорогах грабував подорожніх. За однією биліною Ілля Муромець, вибивши йому стрілою око, привіз на двір князя Володимира. Через те, що там він надзвичайно сильно, руйнівливо свистів, Ілля стратив розбійника. Однак є варіант, де князь Володимир навіть хотів поставити його воєводою чи управителем монастиря. Існують биліни, де Соловій Розбійник став

помічником Іллі та допоміг йому звільнити “город Кряков”¹³.

Важливо підкреслити, що в епосі Соловій Розбійник присутній тільки разом з Іллею Муромцем; поряд з ним же він названий і Филоном Кмітою. Це може говорити на користь того, що і їх історичні прототипи були сучасниками. Як встановлено, прототип билінних Іллі Муромця та Вольги, як і літописного князя Олега – це варяг Гельга, у 941 р. співправитель київського князя Ігоря, батько його дружини Ольги (Гельги). Загинув він 943 р. у прикаспійському місті Берді, у досить поважному віці¹⁴. Тобто відомий богатир Соловій, син якогось Будимира, жив у I половині X століття. Така гіпотеза узгоджується із вказаним східним джерелом про правителя Руси Будимира.

Підтвердженням існування останнього є також хорватський Літопис Попа Дуклянина, сфальсифікований між 1160 та 1180 роками. Все говорить за те, що анонімні підробники вплели до нього події та згадки про відомих осіб Великої Моравії та Руси, взявши їх, вочевидь, з писемних джерел, пом’яників, епосу. Тут, зокрема, йдеться про нібито першого коронованого правителя держави Будіміра-Святоплука¹⁵. І нібито з ініціативи цього короля св. Кирило (Костянтин) хрестив хорватів та сербів на Діванському Полі¹⁶.

Переважна більшість імен найдавніших правителів та реалій у цій пам’ятці не відповідають хорватській дійсності. Зокрема, при творенні літопису використано не тільки ім’я правителя Великої Моравії (Святоплук), але й обставини хрещення тієї держави, що сталося за тамтешнього князя Коцела¹⁷. Для нас важливою є та обставина, що князь Будімір тут негласно пов’язується з Великоморавською державою.

Закоріненню імені нашого князя в хорватській історії могли сприяти різні обставини¹⁸. Зокрема, міг існувати місцевий епос про володаря, який “по-простому” називався Мірко. У IX–X ст. в Хорватії була низка правителів, імена яких мали другий компонент – мір: Бранімір, Трпмір, Мутімір. Перший з них, правдоподібно, був історичним прототипом Будіміра-Святоплука. Він правив у далматинській Хорватії упродовж 873–890 рр.; віддав свій край під опіку папи Іоанна VIII, який 879 року висвятив його у Римі хорватським володарем. Наступного року на Царгородському соборі Бранімір отримав від візантійського імператора Василя I зречення від юрисдикції над Хорватією, а від папи – визнання її незалежності¹⁹.

Як бачимо, реальний хорватський діяч Бранімір був активно заангажований у релігійних справах, тобто робив те, що і руський князь Будімір та міфічний хорватський правитель Будімір.

Творці літопису, вочевидь, перейняли з нашої історії не тільки ім’я Будимира. Серед його найближчих нащадків бачимо Светоліка, Владислава-Стефана та Теміслава, Поліслава, Себіслава, братів Разбівоя (Rasbivoj, в латинській редакції – Milivoj) та Владіміра і т.д.²⁰ Треба відзначити, що в літописі вони показані як сини, внуки,

правнуки міфічного короля. Однак вони могли бути синами нашого правителя, а таке генеалогічне дерево фальсифікатори створили, якщо користувались записами з якогось пом’яника. В суботниках імена завжди подавалися підряд, без зазначення ступенів порідності.

За літописом батьком Будимира був Светімір (Svetimirus, Svetmir), сином – Светолік²¹. Натомість у східному трактаті “Країни світу зі Сходу на Захід” (938 р.) у розділі “Слово про країну слов’ян” вказано ім’я правителя – “царя слов’ян називають Світ” – і що живе він у місті Хурдаб (?)²². На жаль, у наступному розділі “Слово про країну Русів та її міста”, не згадано ім’я володаря, який резидував у Куїабі (Києві)²³. Арабський письменник Ібн-Русте (X ст.) правителем слов’ян називає субанджем. Але був ще “і володар володарів, що іменувався Свійт м.л.к. Він – вищий за субанджа, і субандж – його заступник”²⁴. Про русів в цьому творі нічого не говориться. Якщо *м.л.к.* означає *малік*, тобто цар, тоді мова йде про Свет-царя і може стосуватись як батька, так і сина Будимира. Якщо ж маємо справу з певною деформацією слова Светолік, тоді воно відноситься лише до сина, невідомого історії слов’янського володаря I третини X століття.

Традиція надавати онукові частково змінене ім’я діда простежується і в Русі досліджуваного періоду. Так, онук Святослава іменується Святополком, що при однаковій основі Свет-Свят²⁵, є ще одним аргументом на користь достовірності згаданої інформації з Літопису Попа Дуклянина.

Цікавим є ім’я Владислав. Його носив, єдиний раз в історії наших давніх еліт, родич князя Ігоря. Серед інших він підписав русько-візантійський договір 944 року²⁶.

Щодо Володимира, то таке ім’я вперше зафіксоване у болгарського царя (†893). І, вочевидь, від нього було перейнято на Русі, через родичів княгині Ольги або ж Малуші, матері Володимира Святославовича.

Ім’я Разбівой унікальне в слов’янській антропонімії. На мій погляд, воно фіксує первісну форму прізвиська сина руського князя Будимира. Початково ім’я мало «військову» етимологію, бо в латиномовному варіанті хорватського літопису передавалось як Milivoj. Надалі Разбівой трансформувалося в Розбійника [Соловія]. Слово *разбойникъ* означає не тільки вбивцю чи грабіжника, але й молодця, завзятого. Воно походить від слова *разбои*, яке означає, крім вбивства, ще й засідку. А як знаємо, в билінах та в традиції Київщини Соловій Розбійник відомий саме тим, що влаштував у лісах засідки²⁷.

У нашому епосі, під впливом незрозумілого прізвиська виникли легенди про не дуже героїчні справи цього діяча. Образ реальної історичної особи Разбівоя Будимировича, сина правителя Руси, під впливом народного тлумачення патроніму в нашому епосі “розщепився” на дві особи²⁸. Звідси ці герої перекочували до російських билін.

Наша народна традиція, не розуміючи походження імені Будімір, почала виводити його від другої назви

солов'я, як птаха, який будить всіх уранці²⁹ (у росіян будимиром називають півня). Так виник Соловій Будимирович, причому перше зі слів спершу було не іменем, а синонімом прізвища. Якщо він у нас був ще особою "мілітарною", як це видно зі слів Філона Кміти, то в росіян вже став багатим закордонним купцем, судячи з билін – із Заходу.

Друга епічна особа, що витворилась у східнослов'янському фольклорі з реального Разбівоя Будимировича – це Соловій Розбійник, особа явно не мирна. У відповідності до його новопосталого пташиного імені народна традиція вже "садить" цього негативного героя на дерево, де він вичікує подорожніх. Зброя в нього теж пташина – надзвичайної сили свист, від якого гинуть люди, розвалюються будівлі (тут явна опозиція до будівничого Соловія Будимировича).

Проте поряд з епосом, в якому Соловій показувався як розбійник, ще довго існував і позитивний його образ. Це ілюструє підпис російської народної гравюри (XVIII ст.): "Соловей Разбойник сильный богатырь"³⁰.

За билінами мати Соловія Будимировича називалась "вдова Ульяна Григоревна"³¹. Ім'я дружини Будимира може бути пов'язане з іменем Альф, яке зустрічається в сагах, про які йтиметься нижче.

Таким чином, на основі прямих та опосередкованих даних можна стверджувати про панування в Русі, принаймні в 912/913 рр., слов'янського за походженням князя Будимира, який мав сина Разбівоя. Прямі вказівки на поріднення з ними княгині Ольги відсутні, але певні непрямі дані про це містять пам'ятки німецького та скандинавського епосів.

II. Гельга та Гельгі в епічній традиції Європи. Може виникнути запитання – чи справді не тільки сусідні, але й далекі від нас народи могли цікавитись долею якогось руського героя та його родини? На нього потрібно відповісти ствердно. В Європі першої половини X ст. Гельгі був дуже відомою особистістю. Розповіді сучасників про його лицарські чини, пригоди стали тогочасним "епічним бестселлером". Поступово пов'язані з Гельгі та його родиною реальні події, імена закорінилися, часто змінившись, у легендах, казках інших народів. Це відбулось не тільки в Скандинавії, але й у Німеччині, Чехії, серед тюрків. У епосі останніх популярним героєм став Іліас-шах³². Про Гельгі йдеться у персомовній поемі азербайджанця Нізамі "Іскандер-наме" (1200 р.), який описував згадувані події в м. Берді³³. Героїчний епос про Іллу Муромця став популярним і серед осетинів³⁴.

Упродовж багатьох століть відомою в Німеччині була і його донька, Гельга. Обґрунтованим є твердження М.Халанського, що "в образі Гельхи "Нібелунгів" (XIII ст. – І.М.) та в інших творах німецького епосу потрібно вбачати віддзеркалення переказів про велику княгиню Ольгу"³⁵. Про її популярність свідчить наступне. Наприкінці XV ст. в літературному гуртку німецького гуманіста Конрада Цельгуса фальсифікується низка творів, які приписуються вигаданій монахині Гросвіті. Вона

VITA ROSWITHÆ MONIALIS

Gandersheimensis.

Harentius Iunifredus Anglus, qui aliquandiu religionis causa in Germania exulavit, Roswitham Poetria patriæ suæ vendicare fatigat: vulnere enim fuisse filiam Hederici regis Nortumbriorum ex Breginda uxore, alio nomine vocatam Hildam, quæ in cœnobis Britannicæ & Gallicæ annos tres & triginta peregerit, fœmina clarissima & doctissima. Verum temporibus decipitur, necesseque alias sunt Georgius Fabricius Origin. Saxon. lib. 2. & Henricus Bodo Chron. Ganders. MS. Roswitham Saxonici generis puellam fuisse. Sunt qui eam confundunt cum Roswitha Gandersheimensi abbatisa quarta (Bruchius Rodewindam vocat) quæ Christina Gandersheimensi fundatoris Iudolfi filia in regimine monasterii successit, sed & hi temporibus falluntur. De Roswitha abbatisa Chronicon cœnobii S. Michaelis apud Hildesiam in hunc modum loquitur: *Walbertus septimus Episcopus Hildesheimensis post Christinam, Gandersheimensem abbatisam defunctam, Roswitham ibidem in regimen intravit, quæ ceteris excellentior in Logica & Rhetorica existit, ut ejus libri & scriptura testantur: composuit namq. librum Logicæ valde insignem.* De eadem Nicolaus Selneccerus Theologus Pædagogia parte i. titulo de uiribus hæc scribit: *De Roswitha abbatisa filia regis Græciæ, ut fertur, dicitur, quod Diabolo schedulam, quæ pier quidam sanguine suo scripta sibi obligauerat, extorsit.* Nostra Poetria Roswitha in Gandersheimensi cœnobio instituta est ab adolescentia, quod præfatione in historiam Beatæ virginis Mariæ ipsa testatur verbis sequentibus: *Unde clam cunctis & quasi furtim, nunc in componendis sola desudando, nunc male composita destruendo satagebam, iuxta metum posse, licet minime necessarium, aliquem tamen conficere textum ex sententiis scripturarum, quas intra arcam Gandersheimensem collegeram cœnobii, primo sapientissime atque benignissime Rikardis magistræ altarumque suæ vicis instruente magisterio: deinde prona favente clementiæ regis in doli Gerbergæ, cujus nunc subdoy domino abbatiæ, quæ etate minor, sed ut imperialem decebat neptem scientia provecior, aliquot auditores quos ipsa prior à sapientissimis didicit, me admodum eruditiss.* Hæcibi, Ex quibus verbis colligere licet Richardam primo, deinde Gerbergam Roswithæ magistras fuisse, quibus ipsa mox in eodem munere successerit. Fuisse ibidem etiam prælectiones & exercitia Theologica ex scriptis Roswithæ patet, etenim multa ex scripturis eleganter proferret, & in præfatione, quam dignum, profectatur, se immatura hac etate quadam ex apocryphis delumpisse et ignorantia, quæ licet dubia sint, tamen boni consultienda censeat.

* Nobilissimus Martinus Fridericus Seidelius Consiliarius Brandenburgicus, cum Icones & Elogia Virorum aliquot præstantium, qui multum studiis consiliisque suis Marchiam iuverunt & illustrarunt, publicasset, illis ROSWITHÆ nostræ, Sanctimonialis in Gandersheim, effigiem inseruit, vocatque HELENAM a ROSSOW. cujus nobilis familie hodieque plures superiunt.

Opera Roswithæ Trithemius lib. de viris illustribus Germaniæ hoc ordine recenset. *Roswitha monasterii Gandersheimensis in Saxonia sanctimonialis virgo, nobilis, ordinis Divi patris Benedicti, in divinis scripturis studiosa & erudita, seculariumque litterarum disciplinis probe imbuta, ingenio præstans & clara eloquio, nec minus conversatione quam eruditione insignis, scripsit tam metra quam prosa multa præclaræ opuscula, quibus sexum ingenio superans nomen suum cum ingenii gloria transmisit ad posterum. Ex his ego legi subiecta.*

Ad Gerbergam abbatisam heroico carmine de vita & conversatione intemeratæ Dei genitricis & virginis Mariæ, librum unum.

De ascensione Domini eodem carmine lib. i.

Item de S. Gangolfo lib. i.

De

Згадки про походження Гросвіті
(з кн.: Meibomius H. *Rerum Germanicarum. - Helmaestadii, 1688. - T. I. - P. 706*). Фото Ігора Бокала.

нібито була в X ст. черницею монастиря в Гандерсгаймі³⁶, добре знала не тільки латину, але й греку. В XVI ст. починають говорити про неї, як про Гільду, доньку Федеріка – короля Нортумбрії (варязької держави в Шотландії), чи "доньку короля Греції"³⁷. У 1671 році з'являється її мідеритний портрет з написом "Гелена з Русі, попростому Гросвіда, монахиня з Гандерсгайму" (Helena á Rossow. vulgo Hrosvida, sanctimonialis in Gandersheim)³⁸. Ототожнення в XV ст. знаної з літератури письменниці з нашою княгинею Ольгою-Оленою, напевно, відбулось на ґрунті місцевої традиції. Гандерсгайм географічно лежав поблизу полабських слов'ян, там де, як побачимо далі, правдоподібно, правив дядько Гельгі й де, вочевидь, збереглися народні перекази про цю родину.

"Історія св. Ольги була добре знана у Чехії, де це специфічне варязько-руське ім'я було досить популярне у XII–XIII ст."³⁹.

Отож, родинні зв'язки княгині з правителем Русі, насамперед одруження Гельгі з донькою Будимира підтверджує фольклор Німеччини та Скандинавії, хоч

досить часто його герої мають значно перероблені або й зовсім нові імена. (Аби щоразу не підкреслювати схожість тих чи інших імен, відповідні антропоніми або їх частини виділятиму товщим шрифтом).

Почну свій розгляд із прозаїчної “Саги про Дітріха Бернського” (Тідріксага), створеної бл. 1250 року (найдавніший список з кінця XIII ст.). “Норвезький компілятор об’єднав навколо центральної фігури Дітріха Бернського всі відомі йому епічні сюжети Північної Німеччини”⁴⁰. Є тут розповіді і про пригоди **Гільдегунди** доньки ярла Греції **Іллі**. Однак вони не мають самостійної основної сюжетної лінії. Реалії нашої давньої історії були накладені на події бургундської латиномовної поеми про Вальтаріуса (IX ст.?), чи її переробок – французької “Пісні про Роланда” XII ст., німецьких “Пісні про Нібелунгів” XIII ст. та “Повісті про Бітерольфа”. За поемою, при дворі гунського вождя Аттіли (якогось невідомого за іменем угорського правителя. – І.М.) перебувало двоє закладників. Це були малолітні донька бургундського короля **Гереріха** (Hererich) **Гельгунда** та син аквітанського короля **Альфера** Вальтарій. Покохавши один одного, вони втекли і взяли шлюб в **Langres**, резиденції Альфера⁴¹.

Дещо інші деталі містить “Тідріксага”. Героїнею тут виступає **Гільдегунда**, донька володаря Греції **Іллі** ярла (тобто, чийогось співправителя), “великого ватажка і могутнього витязя”. Був він сином короля **Гертніта**, який свого часу панував “над Русіляндом, більшою частиною Греції та Угорщини”⁴². Одним її стрийком доводився **Озантрікс**, конунг вількінів (полабського племені лютичів-вільців), інший, **Валодимер**, був у Великій Русі⁴³. Ярл мав двох синів **Гертніта** та **Гірдіра**⁴⁴ та усиновив сина сестри **Ортніта**⁴⁵. Семилітню **Гільдегунду** відправили заручницею до конунга **Аттіли** (одруженого з її двоюрідною сестрою **Еркою**, донькою **Озантрікса**⁴⁶). Зі своїм коханим Вальтарієм вона втекла від **Аттіли**. Із висланих за ними в погоню воїнів Вальтарій пощадив лише одного, правда, вибивши йому око ногою впольованого дика⁴⁷.

З доступної мені літератури не зрозуміло, чи існують безсумнівні дані про походження поеми про Вальтаріуса з IX ст., чи це тільки припущення дослідників. Бо не може не кинутись у вічі схожість імені героїні та нашої княгині (**Гельгунда** – **Гельга**), юний вік героїв поеми та відоме за руською літописною традицією одруження малолітніх⁴⁸ **Ольги** та **Ігоря**. Можливі два варіанти. Перший – поема про Вальтаріуса походить не з IX ст., а з дещо пізніших часів і є західноєвропейською переробкою нашого епосу. Другий – наші герої опинились в “Тідріксазі” через випадкову схожість реальних руських подій до імен та сюжету поеми.

Правдоподібно, **Гельга** дійсно відмовила комусь у своїй руці. На її батьківщині, в граді **Пліснеську** існували декілька варіантів народної легенди. В одному донька київського князя **Олена** (**Helena**) витримала тут оборону від військ **Батія**, зачудованого її красою⁴⁹. Допомогли їй два бояри, **Ігор** та **Ростислав**, перший з яких

загинув (натяк на чоловіка **Ольги Ігоря** та його передчасну смерть). В іншому варіанті цариця **Олена** втекла сюди від **Шолудивого Буняка**. І хоч вона віддала йому державу, той прагнув не так влади, як її самої. Княжну **Ольгу** намагався захистити польський королевич, однак **Буняк** зачарував їх. Зі своїми приборниками, військом, палацом вони провалились крізь землю.

Мотив небажаного шлюбу та переслідування має легенда з околиць м. **Львова** на **Курщині** (Росія), яка, без сумніву, також близько стоїть до реальних подій. “**Ольга**, сестра київських князів **Оскольда** та **Діра**, християнка, була видною красунею. Щоб сховати її від чийось переслідувань, брати поселили її в містечку, яке отримало свою назву від імені княгині”, тобто **[О]льгов**⁵⁰. Як і “Тідріксага” ця пам’ятка також говорить про двох братів **Ольги** (перетворених у пліснеському епосі на двох бояр).

Таким чином три різні джерела стверджують про наявність у **Ольги** (**Гельги**) двох братів. Це – **Оскольд** і **Дір**, **Гертніт**⁵¹ та **Гірдір**, **Асмунд**⁵² і **Геррьод**⁵³. Діячі першої пари відомі з “Повісті временних літ”. У четвертому антропонімі друга частина є іменем **Дір**. Що ж до першої частини, то, правдоподібно, це дещо змінений давньоісландський титул *haert* – князь.

Тобто маємо доволі шокуєче для дослідників вітчизняної історії твердження, що літописні **Аскольд** і **Дір** доводились княгині **Ользі** братами. Наш найдавніший літопис говорить, що їх – простих варягів-узурпаторів – нібито вбив **Олег**, посадивши замість них у столиці начебто законного володаря, свого вихованця княжича **Ігоря**.

Існування одного з правителів підтверджує певне східне джерело. В праці ал-Масуді “Золоті копальні” (середина X ст.) говориться наступне: “Першим (тобто зі сторони південного сходу Європи. – І.М.) із слов’янських царів є цар **Діра**, він має великі міста і багато заселених країв. Мусульманські купці прибували в столицю його держави з різними видами товарів”⁵⁴. “За ним (**Діром** – І.М.) є цар ..., в якого багато володінь, великі будівлі, велике військо і багато військового спорядження. Він воює з **Румом** (візантійцями – І.М.), франками (німцями – І.М.), лангобардами (?) та іншими народами. Війни між ними ведуться з перемінним успіхом. За цим царем, з слов’янських країн, розташований цар **турок** (угорців?) і цей вид слов’ян (словаків і чехів?) найгарніший, найбільший чисельністю і силою”⁵⁵. Серед декількох варіантів прочитання імені другого з царів є ал-**Олванг**, яке розуміють як **Олег**, та **Аванжа**⁵⁶, яке близьке до **Альфа** [Біалкі] з “**Орвар-Оддсаги**”⁵⁷.

Таким чином, згідно з цим джерелом, у X ст. на захід від полянського князя **Діра** панував інший, правдоподібно, **Олег**. Останній, що цікаво, не воював з угорцями, які розташовувались на захід від його держави, тобто перебував з ними в дружніх чи підпорядкованих відносинах. Якщо прийняти відомості саг, то матимо ситуацію співправління в двох частинах Русі **Гельги** (Підгір’я) та його сина **Діра** (Полянська земля).

За “Повістю временних літ” Аскольда та Діра вбив Олег. Дослідники вже підмітили одну особливість – поховання їх в різних кінцях Києва⁵⁸. Це говорить, скоріш за все, про різночасовість їх смерті. Биліни та саги підтверджують вбивство Гельгі лише одного свого сина.

Існує биліна про бій Іллі Муромця з сином (Сокольніком⁵⁹, Подсокольніком, царевичем Петром Золотичашком чи королевичем Борисом Збутом⁶⁰). Він прибув до батька “из западных стран, из Золотой Орды” і говорив про себе: “я сын сиверской страны да Золотой Орды, да есть девицы Сиверяничны”⁶¹. Пізнавши сина під час поединку, Ілля відпускає його до матері. Однак той вночі спробував заколоти батька списом, через що Муромець змушений був його вбити⁶².

На мій погляд, в цій биліні наклались дві реальні трагедії: вбивство Гельгою свого сина Діра (перелицьоване в “Повісті временних літ” у законну страту Аскольда і Діра, як узурпаторів київського престолу) та спроба Рогнеди вбити вночі ножом Володимира Святославовича (описана в літописі). Княгиня намагалась помститись князеві за те, що свого часу його дядько Добриня вбив її батька Рогвольда та двох братів. На захист матері тоді став син Ізяслав, взявши у руки меча. Однак князь їх не стратив; навіть повернув їм дідичне Полоцьке князівство⁶³. Правдоподібно реальна драма відбувалась за інших обставин, а билінна версія була створена, аби виправдати вчинок Гельгі.

Цей сюжет також відбився у сагах. В “Інгелінсазі” йдеться про сватання одного норвезького конунга до Аси, доньки іншого конунга. Він досягає мети тим, що вбиває її батька та брата (аналогія до “Орвар-Одсаги”) та силою одружується з нею. Не дивлячись на те, що мала від нього сина, дружина насилає на чоловіка вбивць⁶⁴. Схожий перебіг подій бачимо і в сазі про норвезького конунга Олава, вуйко якого нібито служив нашому князеві Володимирові. Олав одружується з Гудрун, батька якої вбили його дружинники. У першу ж ніч Гудрун намагалась зарізати конунга. Той, однак, не стратив жінку, а лише вигнав разом з її прибічниками⁶⁵.

Сюжет про бій батька з сином є і в германському епосі. Йдеться про бій Гельдебранта з Гадубрантом, описаний в “Тідріксазі”⁶⁶.

Яке ж ім’я доньки Будимира та дружини головного героя (Гельгі) у епічних пам’ятках? Це Марпалі, донька Белана з німецького епосу⁶⁷; Біла Марія сербської пісні⁶⁸; Мамельфа та Савішна билін про Іллю Муромця⁶⁹; Свав (Svāva), донька короля Ейліма з німецької поеми про Гельгі⁷⁰; Ольвар та Сількісіф “Орвар-Одсаги”. При явній відмінності вони стосуються однієї особи. Об’єднати їх допомагає биліна про бій Іллі Муромця з рідним сином, нажитим від “девицы Сиверяничны”, полениці (амазонки)⁷¹. Його матір в биліні називається Мамельфа (Амельфа, Омельфа)⁷². Малоімовірно, щоб донька слов’янського князя могла отримати ім’я християнської мучениці Мамелхви Персидської († бл. 344), вочевидь, воно було схожим за звучанням. Близьким в цьому відношенні є скандинавський антропонім Малфрід

(Malmfridr). Так В. Татішев іменує одну з дружин-чехинь Володимира Святославовича⁷³. У “Повісті временних літ” під 1000 роком записано “Престависа Малъфридъ”⁷⁴. Натомість у російському Ніканавському літописі (XVI ст.) фактично під тим же роком відзначено, що “преставися Малъврѣдъ силный”⁷⁵.

Друга група імен доньки Будимира виникла від трансформації її прізвища-епоніма Сиверянична в Сількісіф, Савішна, Свав.

Закріпленню нашого лицарського епосу в Скандинавії, разом з інтенсивними русько-варязькими контактами, правдоподібно, сприяли і наступні суб’єктивні обставини – проживання там людей, які мали ідентичні з нашими реальними героями імена – Гельгі та Гельга. Так, у списках ісландських переселенців на Рафніст згадується **Грім Волохаті Щоки**, його син **Гельгу (Haelgu)** та донька **Аса (Asa)**⁷⁶. Дослідники “ототожнюють ім’я Helgi, Helga з іменем Hölgi, Halogi, як епонім назви норвезької провінції Hålogaland, яка була батьківщиною **Одда**”⁷⁷, про якого і будемо говорити.

Отож, “Орвар-Одсага” (XIII ст.) відома в декількох редакціях. Образ її героя “склався внаслідок чисельних нашарувань і став узагальненим”⁷⁸. Дослідники вже давно помітили, що вона містить паралелі до життєпису Олега з “Повісті временних літ”⁷⁹. Це певна схожість імен Олег – Одд, перебування героїв при київському дворі, їх смерть, від змії, що виповзла з черепа коня.

За доступними мені публікаціями⁸⁰, сюжет пам’ятки наступний. Батьки героя – **Грім Волохаті Щоки** та Лофтен – жили на норвезькому острові Рафністі. Під час однієї подорожі подружжя зупинилось в с. Берурйоді, де у них і народився Одд. Тамтешній господар **Інгіальд**, як винагороду за гостинність, випросив собі їхнього сина на виховання. Таким чином він хотів заручитись дружбою та підтримкою такого могутнього бонда як Грім⁸¹. Тут Одд і зростав із своїм молочним братом **Асмундом**, сином Інгіальда. Підрісши, Одд разом із ним, рідним братом **Гудмундом** та двоюрідним братом **Сігуром** відправились на кораблях у воєнні походи.

Під час нападу на Ірландію загинув Асмунд. Мстячи, Одд убив конунга Ірландії та трьох його синів. Із їх сестрою Ольвор (imperatoris filiam Alvoram), яка стала тамтешньою правителькою, він пробув три роки⁸², нажив доньку Рагнхільду.

В одній з редакцій “Орвар-Одсаги” йдеться про те, що після поїздки в Єрусалим, герой потрапив в Гардаріку (Русь), правитель якої Kvillanus (киянин? – І.М.) жив у Кенігарді (на думку дослідників, Києві. – І.М.). Останній доручив Оддові “охорону кордонів держави”⁸³ (тобто, робив те, чим займався билінний Ілля Муромець).

Далі Одд потрапив до Гуналанду (дослівно “країна гунів”; на думку дослідників – Києва – І.М.). Перебуваючи при дворі тамтешнього правителя Геррауда, певний час приховував своє справжнє ім’я. Аби отримати руку його дочки Сількісіф (“шовкова діва?”)⁸⁴, підкорює сусідні з Гуналандом землі, які відмовились сплачувати данину Геррауду. Тамтешнього правителя **Альфа Біалкі** (‘Alfr

bjalki) він вбиває на поєдинку величезною палицею; знищує у його володіннях поганські ідоли⁸⁵. Після смерті Геррауда Одд став правителем Гуналанду. На старість вирішив відвідати батьківщину. У Берурьоді його вкусила змія⁸⁶. Розуміючи, що невдовзі помре, наказав видобати з каменю гробницю і вирізьбити на ній рунами пісню, яку склав про своє життя. Наказав поховати тут же, на березі, поблизу місця свого дитинства, аби “чув шум моря та спів півнів”. Передав привіт Сількісіф та синам. Вдова ж “сама стала управляти землею гунів разом зі своїм сином. Дуже відома людина вийшла з часом з цього сина Одда”⁸⁷.

Дослідники не звернули увагу на назву поселення – Берурьод, в якому пройшли дитинство та юність героя. Не може не впасти в очі несуттєвий привід, гостинний прийом, для того, аби подружжя віддало щойно народженого сина на виховання чужим людям. На мій погляд, творці саги, знаючи, що Гельгі-Олег (“Одд”) загинув “за морем” в м. Берді, підшукали близьке за звучанням поселення в Норвегії. І щоб пояснити смерть героя саме тут, а не на батьківщині в Рафністі, створили сюжет про його виховання у чужих людей з Берурьода.

До речі, сюжет із виготовленням кам’яної гробниці для християнина Одда (якого згідно з сагою мали за поганським звичаєм спалити!), правдоподібно, пов’язаний з традицією про поховання Іллі Муромця в саркофазі в Софії Київській⁸⁸. Поза сумнівом, “наше походження” має і Асмунд, згаданий в “Орвар-Оддсазі” та ще декількох схожих за сюжетами скандинавських пам’ятках. У “Повісті временних літ” двічі фігурує Асмунд, вихователь Святослава, внука Гельгі (“Одда”)⁸⁹. Приховування Оддом свого імені і тому непочесне місце за столом на бенкетах конунга має пряму паралель із приховуванням Іллею Муромцем (в деяких білінах) свого імені при дворі Володимира і сидіння на кінці стола на князівських учтах⁹⁰. Епізодові з підкоренням Оддом земель, які не бажали платити правителю данини, тотожний епізод в білінній традиції. Вольга (прототипом якого був Гельгі) виступив походом проти мешканців “соляних міст” Гурчевца, Ореховца, Крестьяновца, які не хотіли бути данниками Києва⁹¹.

Є пам’ятки скандинавського епосу, присвячені і родичам цього героя. Мова йде про “Сагу про Кеттеля, діда Одда” та “Сагу про Грімма, батька Одда”. Кеттель жив у Рафністі. В дитинстві та юності був пічкурем, цілими днями лише дивився на домашнє вогнище. Вирізнявся великою силою⁹². У Фінляндії закохався у Рафнгільду, від якої і мав сина Грімма. Батько ж оженив його з донькою бонда Барда, Сігрід, від якої мав доньку Рафнгільду⁹³.

У другій сазі Грімм засватався до Лоптеми, доньки бонда Геральда. Напередодні весілля молода зникла. Після різних пригод Грімма врятувала бридка зовнішністю жінка, яка після ночі кохання перетворилась на його красуню-дружину (яку зачарувала мачуха-фінка)⁹⁴. До речі, таким способом звільнив від чарів герой поеми про Вольфендітріха die ruhe Else, яка виявилась красунею frau Sigmire⁹⁵.

В обох цих сагах присутні елементи життєпису Іллі Муромця. Саме він, як і Кеттель, сиднем сидів (через паралізовані ноги)⁹⁶. Обидва вирізнялись надзвичайною силою, яку одного разу продемонстрували на батьківському полі⁹⁷. Обидва мали справу з велетами. Ілля подружився зі Святогором. Правда, Одд з ними воює, але цей сюжет, без сумніву, виник під впливом Одисеї. Одд вбиває фінського конунга Гусі, який розбійничав по лісах, та Соті, який займався тим самим в Норвегії. Тут явна алюзія до поєдинку Іллі Муромця з Соловієм Розбійником. Основною зброєю Іллі Муромця є величезна палиця (кий, дубок), такою ж зброєю користувався Одд і називалася вона Kylfa⁹⁸ (від кий? – І.М.).

Отож, в сагах, присвячених батькові та дідові Одда, пов’язані з героєм події штучно перейшли на його родичів.

За “Сагою про Грімма, батька Одда” дружиною героя, а матір’ю Одда, була Лоптема (Lophoema)⁹⁹. Натомість за російськими білінами ім’я матері Іллі Муромця (прототипа Одда) було до певної міри схожим – Латигорка. Дослідники вбачають в ньому етнізм, що походить від назви балтійського племені летгалів¹⁰⁰.

Попри значні переробки героїчного епосу про Іллею Муромця в “Орвар-Оддсазі” там збереглися елементи, які стосуються задекларованої теми виступу, і можуть послужити при відтворенні родоводу святої.

За цією сагою головний герой одружувався двічі. Від Ольвар, доньки вбитого ним ірландського короля, він мав доньку Рафнгільд. Сількісіф, донька правителя Гуналанду Геррауда, народила йому декількох синів. За одним з варіантів саги це були Асмунд та Геррауд¹⁰¹.

Насамперед про ім’я першої дружини. Ольвор близьке за звучанням до імені доньки Олега – Ольги. Що саме вона малась на увазі, свідчить наступний факт. У іншій сазі герой Асмунд одружується на доньці ірландського короля, Гелені¹⁰². Тобто в “Орвар-Оддсазі” ім’я першої дружини було запозичене від імені доньки Олега. Натомість згадка про те, що друга дружина Сількісіф правила в державі після смерті чоловіка разом із сином, який став згодом відомою людиною, найбільше підходить до Ольги та її сина князя Святослава. Ці дві обставини (а також текст “Тідріксаги”) свідчать про те, що в “Орвар-Оддсазі” з незрозумілих мені причин була створена ще одна жінка головного героя.

Втрачені в “Орвар-Оддсазі” елементи істинної історії Гельгі збереглися в інших пам’ятках європейського епосу. Насамперед, це вже згадувана “Сага про Хорольова, сина Гаутрека”. Тут Асмунд домагається руки Гелені, доньки ірландського конунга, який не бажав її віддавати, через нібито низьке походження претендента. Доходить до битви, де Асмунду допомагає побратим Сігурд; донька конунга рятує Асмунда. Вона ж випросила у переможців прощення для батька. Той у свою чергу дозволив Гелені одружитись з Асмундом¹⁰³.

Варіантом цієї історії є німецька поема XIII–XIV ст. про Вольфендітріха. Її герой по дорозі з Єрусалиму заїхав до країни “диких русів”, до міста Būden. Тамтешній

володар Bielan мав доньку Marpali, яку не бажав віддавати заміж, підступно вбиваючи претендентів на її руку. Попри все Вольфендітріх одружився з Марпалі, хоч для цього йому прийшлося вбити її батька¹⁰⁴.

У цьому німецькому епосі відбувся симбіоз сюжету нашої історії (чи “Орвар-Олдсаги”?) з реальними чи легендарними угорськими подіями. В першому випадку йдеться про те, що донька угорського короля **Бели IV** (тобто, “**Біляна**”) черниця **Маргіт** (†1271) відмовилась одружитись з нареченим, вибраним для неї батьком. Її монастир розташовувався на дунайському острові св. Марії, між **Будою** (німецькою – **Büden**)¹⁰⁵ та Пештом.

В другому випадку залучимо інформацію з легендарних “Діань угорців” т.зв. Нотаря короля Бели (І третина XIII ст.). Там розповідається наступне: “З болгарської землі прийшли дуже родовиті правителі зі значною кількістю мусульман. Імена їх були **Білла** та **Баску** (Bylla et Boscu). Начебто князь (Ташконь, *бл.944–† бл.976. – І.М.) наділив їх землею в різних частинах Угорщини і, крім того, надав довічно град Пешт”¹⁰⁶. Натомість за достовірним угорським джерелом святий, король Іштван перед 1030 р. заснував монастир в своїй літній резиденції **Белю** (Bakonubel) в лісі **Bakonь**¹⁰⁷.

Потрібно підкреслити одну дуже важливу обставину. Закоріненню історії на угорському ґрунті, як і на Балканах, вочевидь, сприяла і та обставина, що назва граду Буда (який ніяк не міг бути в “країні диких русів”) походила від імені Будимир¹⁰⁸.

Цікавою є сербська пісня, в якій збереглось правдиве ім'я героя. Тут “**святи Илија**” їде одружуватися з **Білою Марією**, донькою короля **Будима града**¹⁰⁹. Зрозуміло, що старозаповітний пророк Ілля не міг взяти за дружину сербську дівчину. Тому в першооснові пісні йшлося про іншу особу. В контексті висловленого це мав би бути **Ілля Муромець**. В казках саме він іноді називається святим¹¹⁰ (що має українську традицію¹¹¹).

Угорський варіант епосу, через виняткове значення Буди (Будапешту) в історії та культурі південних слов'ян, поширився на Балканах, трансформувавшись в інших сербських піснях (“Женитба **Будимлије** Јова”, де фігурує донька короля з **Леђана**)¹¹². Відомий він і серед болгар. Зокрема, це пісні “Превзане на Будим града” (де фігурують “**бяла Радо**”, “**Будим град**” і де турки не можуть здобути “нова града **Буденова**”)¹¹³ та “Стоян войвода и будимския кадия” (фігурує “**Будим град**” та “**Еленска гора**”; записана пісня в с. **Бяла Церква**)¹¹⁴.

В болгарській колядці “**Крал Будим жени сина си и дъщеря си**”¹¹⁵ говориться, що “крал Будим седи на чардак”¹¹⁶; фігурує “щерка **Ерина**”. Ім'я Ерина тут може пов'язуватись зі згаданим топонімом “Еленска гора” і виводиться від імені Єлена-Ольга.

Треба підкреслити, що у інших сербських піснях про сватання фігурує град **Білий Ледян** та королі з **Ледяна**¹¹⁷ (як знаємо, Соловій Будимирович також прибув з Ледяна, а Гельгунда та Вальтаріус одружились в **Langres**¹¹⁸).

До речі, в Галичині відоме с. Леденче (тепер Ладанці), що за 45 км на південний захід від Пліснеська. У документі 1440 р. фігурує Pylipko Misczicz de Ledencze¹¹⁹, гербу “Три зарубки” (Корчак), правдоподібно, родич олеського зем'янина Іваська Мостича з Кадлубиськ (1432 р.).

На підставі угорського варіанту виникла білоруська пісня. В ній герой намагається викликати на поединок **Білого Царя**, що жив на “іншому березі Дуная”. І не відступився від свого доти, поки Білий Цар не віддав йому “красну панну” (перед тим подарувавши **коня**, золотий кубок, золотий перстень)¹²⁰.

У певній українській колядці герой, погрожуючи місту, бере за дружину доньку правителя. В її болгарському варіанті присутній **кінь**, що дихає вогнем і підпалює місто **Будинград** (алюзія до коня Олега та помсти Ольги вогнем мешканцям Іскоростня)¹²¹.

Певними елементами до них близька переробка мовою комі-пермяків декількох билін про Іллю Муромця. Тут невірний Ідол захопив **Біле Царство** та засадив **Білого Царя** у підземелля. Пригноблений люд звернувся за допомогою до Іллі Муромця, через його брата Калігу¹²². Ілля Муромець вбив Ідола, звільнив Білого Царя; після його смерті правителем став Каліга¹²³.

Далекий відголос епосу про Білого Царя (і неназваного Соловія Розбійника) присутній в легенді про заснування прикиївської Білої Церкви. В ній йдеться про те, що колись на її місці жив відомий отаман розбійників Білий. Згодом ватагу очолила його вдова, Біла. Один “воїн з бояр” переміг розбійників і на забрані у них гроші збудував храм, який нібито і назвали Білою Церквою. Від неї і пішла назва поселення¹²⁴.

III. Де ж були володіння Будимира? Як видно, у наведених сюжетах присутній прикметник *білий*, на означення імені героїні, її батька чи навіть поселення або держави. У хорватському Літописі Попа Дуклянина саме Будімірові приписується здійснення адміністративно-територіального поділу Хорватії, на Білу (Дольну) та Червону (Гірську)¹²⁵. Однак термін Червона Хорватія ніде більше не зустрічається, окрім цього літопису¹²⁶. Що ж до Білої Хорватії, то такий термін існував в X ст., але він позначав землі Великоморавської, згодом – Чеської держав.

Інші Білі Землі відомі на Полаб'ї¹²⁷. Це ragus Balsamorogum, назва племені, яке жило на лівому березі Лаби, десь біля тамтешнього племені древлян¹²⁸, та Belisam (згадка 983 р.), територія на лівому березі Лаби, між Ліпією та племенем лісічів¹²⁹.

В легендах граничної з слов'янським Полаб'ям північнонімецької землі Шлезвінг-Гольштайн відомий середньовічний епічний герой **Ольгер** Данський (Holger Danske) іменується **Білим Королем**¹³⁰. Він, як і **Ольга** з пліснеської легенди¹³¹, опинився в підземеллі, де чекав відповідного часу, аби вийти до свого народу.

У північно-західній частині сучасної Чехії тече річка Bilina. Обабіч неї в X–XI ст. жило плем'я Belina (Bilina) і був одноіменний град¹³². Для нас важливою є та об-

ставина, що згідно традиції, з тамтешньої місцевості Stadici походив легендарний засновник чеської династії Пржемисл¹³³, тобто предок родичів та самої Ольги. Північніше племені білін розміщалося плем'я пліснjan, представники якого, правдоподібно, переселились на наші землі, і дали назву батьківщині княгині Ольги.

Прикметник білий стосовно нашого правителя може бути пов'язаний із Білою Хорватією. Про неї розповідав в середині X ст. Костянтин Багрянородний¹³⁴. Як обґрунтовано довів Борис Флоря, Білою Хорватією в той час називали Чеську державу (не згадану в цій пам'ятці!)¹³⁵. Зрозуміло, що термін виник значно раніше, і, вочевидь, означав до початку X ст. Великоморавську державу, включно з її східними землями, тобто нашим Підкарпаттям.

Цьому не протирічить свідчення білін, що дружина Іллі Муромця (Гельги) іменувалася Сіверянічною, тобто її батько (Будимир) був сіверянином. На перший погляд мова йде про відоме руське плем'я, що стало співзасновником Київської держави і яке згадується вже з перших сторінок "Повісті временних літ". Зокрема, під 884 роком йдеться про те, що пішов "Слег на Сѣвары и побѣди сѣвери и возложи на нихъ дань легьку"¹³⁶. Потрібно відзначити, що запис позбавлений сенсу як щодо дати (Олега-Гельги тоді ще не було на світі), так і по суті (плем'я-співзасновник держави не мало платити данину своїй же державі)¹³⁷. Остання літописна згадка про плем'я міститься у цьому ж літописі, під 1024 роком. Там йдеться про битву варязької дружини Ярослава Мудрого з чернігівською дружиною (сѣверъ) князя Мстислава Володимировича¹³⁸. В подальшому аж до XVIII ст. вже функціонував тільки топоніми "сіверські гради", "Сіверщина" та титул "сіверський князь".

Але можливий інший варіант. Як відомо, на Балканах проживало слов'янське плем'я северів. Близько 681 року протоболгари, які прийшли туди з Поволжя, підкорили їх та ще семеро інших, невідомих за назвою племен, "славій". Через сто років севери були витіснені болгарами у т.зв. Малі Балкани, ближче до побережжя Чорного моря¹³⁹. Мені, на жаль, не вдалось віднайти даних про подальшу долю племені і про самоідентифікацію їх нащадків. Правдоподібно, згодом частина з них емігрувала (чи повернулася?) на північ від Дунаю. У т.зв. Географа Баварського тобто, в "Описі міст і територій з північної сторони Дунаю" (середина IX ст.) поряд з нашим племенем уличів (Unlizi), згадані Sebbirozi (севери). У IX–XI ст. ці сіверяни займали лівобережжя Дунаю (від сучасного румунського м. Турну Северін до Добруджі)¹⁴⁰.

Наприкінці XVI ст., вочевидь, саме вони згадані Іваном Вишенським серед православних народів: "греци, арапи, сѣверани, серби, болгаре, словяне, арабанаши, мултяне (румуни – І.М.), богданци (молдовани – І.М.), москва і наша русь"¹⁴¹. Сіверяни тут з болгарами не ідентифікуються!¹⁴². Йдучи на Афон, наш полеміст мав можливість ознайомитись з населенням цього регіону; зі слов'янами він, без сумніву, спілкувався і на Святій

Горі. Тому він повинен був знати народи, які проживали в цьому регіоні Європи.

При такому тлумаченні епоніму (Будимира) Сіверянин стає зрозумілою традиція про болгарське походження святої Ольги¹⁴³, активна балканська політика її сина Святослава, що намагався перенести столицю до Переяславця на Дунаї; іменування внука княгині Володимиром, вочевидь, на честь болгарського царя (правив у 889–893 рр.). З іншого боку не можна відкидати і можливості входження Підкарпаття певний час на початку X ст. до складу Болгарії. Деякі вчені вважають північносхідним кордоном цієї держави Дністер¹⁴⁴. За такої політично-географічної ситуації придунайські сіверяни входили до спільного державного утворення з нашими підгірськими племенами. Принаймні, безсумнівними є свідчення перебування болгар на терені українського Закарпаття¹⁴⁵.

Що стосується наявного в сагах терміну Гуналанду ("країни гунів"), в якому панували русини, то під ним також потрібно розуміти наше Підкарпаття. За часів Великоморавської держави (II пол. IX ст. – поч. X ст.) воно входило до її складу. Східний її кордон розташовувався біля витоків Стиру і Західного Бугу, найбільшим градом тут виступає саме Пліснеськ, батьківщина княгині Ольги¹⁴⁶. У 906 році угорці підкорили більшу частину території Великої Моравії¹⁴⁷. Аж 955 р. чеський князь Болеслав I та німецький король Оттон I змогли припинити експансію мадярів, розбивши їх війська на ріці Лех поблизу Аусбургу. Після цього Чехія поширила свою владу на більшу частину Моравії (без території пізнішої Словаччини, зайнятої угорцями) та Малопольщу.

Писемні джерела про політичну приналежність земель Прикарпаття у I половині X століття не збереглися. Згаданий у "Повісті временних літ" під 907 р. похід Олега на Константинополь із залученням тутешніх племен не підтверджується грецькими джерелами. Більш правдоподібним є участь Гельги разом з тиверцями, дулібами, хорватами в якихось військових діях, пов'язаних з розгромом попереднього року мадярами Великої Моравії. Імовірним є прийняття населенням цих земель протекторату Києва в ті роки, саме перед лицем угорської загрози.

За локалізацію батьківщини Ольги на українському Підкарпатті говорить прізвисько билінного Іллі Муравленина, тобто моравлянина. Такий етнонім не був в ті часи унікальним. В східному джерелі "Країни світу..." (938), при описі руських еліт зазначено "серед них групу з Моровот"¹⁴⁸, тобто йшлося про впливовий клан вихідців з теренів Моравської держави¹⁴⁹. В цьому відношенні цікавим є титулування Олега "подугорскім" гостем, тобто з теренів (колишньої Великої Моравії), підпорядкованих на той час Угорщині¹⁵⁰.

В роді моравських шляхтичів Жеротінів існувала традиція, що їх протопластою був руський князь Holek (Olgus). Нібито під тиском угорців він змушений був у 930-х рр. покинути тамтешній престол. В цьому роді було досить популярним чоловіче ім'я Будіслав¹⁵¹.

За “моравське” походження Ольжиної родини опосередковано говорить французька поема “Фольк з Кандії” (Кандія – місто на грецькому острові Криті). В ній “Ганіта Прекрасна, отримавши в уділ Русь і “аморавів”, за відсутності батька здала місто франкам і охрестилась”¹⁵². В героїні можна вбачати як дружину Гельгі (володіла руськими та моравськими землями; конфліктувала з батьком; брала участь в обороні), так і Ольгу (“Прекраса”, стала християнкою).

Підтвердженням ідентифікації краю правління “Білого” правителя Будимира з нашою підкарпатською частиною Білої Хорватії є угорська традиція називати Галицько-Волинське князівство Білою Руссю (у двох пам’ятках XIV ст.)¹⁵³.

Згадані ж похідні від імені Будимир та епітета “білий” топоніми та антропоніми Київщини можуть свідчити про панування Будимира і в Полянській землі. Опосередковано це засвідчує похід русинів бл. 912 р. на володіння хорезмшаха. Сумнівно, щоб такий далекий від Карпат регіон був цікавий з політичних та економічних міркувань для підгірського правителя.

IV. Київська традиція про поховання Іллі Муромця.

Як бачимо, в білінах про Іллю Муромця збереглося відносно багато відомостей з життєпису його реального прототипа варяга Гельгі. Однак там відсутні згадки чи навіть натяки про похід у Берду. Є вони, натомість, в білінах про Вольгу, який, нібито, захопив “Індію багату”¹⁵⁴. Поза увагою дослідників залишився той факт, що в європейських середньовічних джерелах Індією називались, зокрема, Перська держава та прилеглі до неї землі¹⁵⁵.

Отож, Гельгі загинув бл. 943 р. в м. Берді¹⁵⁶, яке на той час входило до Персії. Поховали цього предводителя, вочевидь, разом з особистими речами, як це робили у випадку смерті інших руських воїнів. Відомо, що після відходу русинів місцеве населення розкопувало їх могили в пошуках надзвичайних за якістю мечів¹⁵⁷. Не збереглося жодних даних про місце вічного спочинку Гельгі. І мені невідомо, щоб його виявили археологи.

У Києві ж за варязьким звичаєм співправителю Руси було зроблено символічне поховання, т. зв. кенотаф¹⁵⁸.

З часом народна традиція почала пов’язувати з Гельгою, а фактично з богатирем Іллею Муромцем, певне поховання в київському Софійському соборі. Єрїх Лясота в 1594 р. говорить, що в “каплиці біля собору була гробниця Іллі Муромця, знаменитого героя, або як його називають, богатиря, про якого оповідають багато легенд. Гробниця тепер уже зруйнована, але в тій же каплиці ще також зберігся гробівець його товариша”¹⁵⁹. Згадує Лясота і похованого в лаврівській печері “велетня й богатиря, званого Чобітком. Про якого розповідають, що одного разу на нього несподівано напало багато ворогів, саме коли він узув один чобіт. Не встигши в поспіху знайти іншої зброї, він узявся боронитись другим чоботом і перебив їх усіх. Звідси і дістав своє ім’я”¹⁶⁰.

Поступово протягом XVII ст. поховання епічного богатиря почали ідентифікувати з мощами монаха Іллі в Києво-Печерській лаврі, водночас іменуючи його Чобітком. Проти невірогідної народної традиції виступив в 1638 р. Афанасій Кальнофойський. Він стверджував, що “святий чернець Ілля, якого прості люди безпідставно називають Чоботком”, жив 450 років тому (przerominam iż lat pułpietnasta temu iako święty ten żył)¹⁶¹. Високоосвічений лаврський монах, вочевидь, мав якісь документальні матеріали, бо навіть конкретну дату – 1188 рік.

Російський прочанин, який відвідав Київ в I половині XVII ст., занотував наступне: “человѣкъ с именемъ Чоботокъ, въ пещерѣ вкопал себя по плечи”, і начебто зарікся не полишати цього місця, допоки земля не обновиться до Дня Страшного Суду¹⁶².

У 1643 р. з ініціативи Київської митрополита Петра Могили всі поховані у печерах Лаври були проголошені святими¹⁶³.

Згодом вже і в монастирському середовищі почали підтримувати традицію про поховання Іллі Муромця в Лаврі. Гравер Ілля, ілюструючи видання Києво-Печерського Патерика 1661 року, виготовив дереворитний портрет з відповідним написом: “Пѣрѣб: Ілля Муромскій. іже вселіся в пещеру. прѣд Антоніа в Києвѣ. идеже до ннѣ нетлѣней пребывает”¹⁶⁴. Однак зображення не призначалось для книги, воно розповсюджувалось окремими відбитками серед прочан¹⁶⁵.

Легенда про Чобітка, можливо, виникла на підставі інших пам’яток українського епосу¹⁶⁶. У російському Ніканавському літописі XVI ст. під 1001 р. записана легенда про те, як київські богатирі Ян Усмошвець та Олександр Попович розбили під Києвом військо печенігів¹⁶⁷. Прізвисько першого з них означало кожем’яку (гарбаря), чоботаря¹⁶⁸. Тому дуже правдоподібним є його зв’язок із іншими київськими легендарними богатирями – Чобітком та Микитою Кожум’якою.

Культивуванню епічної традиції про Іллю-Чобітка, насамперед серед зем’ян, могла сприяти та обставина, що в Україні жив одноіменний шляхетський рід. Протопластою його був найвпливовіший боярин Підгір’я часів князя Данила Романовича Доброслав Судич, поріднений через бабу з першою галицькою князівською династією¹⁶⁹. Він залишив багато нащадків. Серед них непересічною особистістю напевно був один, згаданий в оточенні литовсько-українського князя Корибута. За цього володаря поряд з іншими заручився в 1388 році “Сас Горбачевич”¹⁷⁰ со всею братею”¹⁷¹. Його родичі від 1430-х рр. часто згадуються в судових документах Галичини як Чоботи-Горбачі (Horbacz, Harbacz, Garbacz). Вони мали як “вѣчную отчизну” с. Велику Горожанку біля Щирця¹⁷² та інші села в цьому регіоні¹⁷³. Рід уживав герб, який спершу називався Судкович і являв собою півкола і стрілу¹⁷⁴. Згодом він трансформувався в півмісяць із зірками на рижках та стрілою. І називався вже Сас (чи не від імені згаданого Горбачевича?). “Деонісій і Іоаннь Горбачовсчїи [Почобутове]” брали участь у ви-

борах львівського владика 1539 року¹⁷⁵. Шляхетський рід Почобутів зафіксований і на Правобережній Україні¹⁷⁶. Шляхтичі Чоботи жили в ХІХ ст. і у Києві¹⁷⁷.

Висновки.

Таким чином, на основі наведеного матеріалу можемо відтворити гіпотетичне генеалогічне дерево нашої княгині Ольги (Гельги). Родина її батька по чоловічій лінії виводилась з варягів, по жіночій – із західних слов'ян. Не виключено, що один зі стрийків панував у вільців, інший ("Валодимер") – у Києві ("Великій Русі"¹⁷⁸). Можливо, що батько Гельгі дійсно був сином князя, який владарював "над Русіляндом, більшою частиною Греції, Угорщини", та наложниці летгалки.

Гельгі одружився з (Малфрід?) донькою Будимира, правителя підкарпатської частини Білої Хорватії (який походив з сіверян). Про нього є історичне свідчення з 912/913 років. Шваграми Гельгові доводились Разбівой та Владислав-Стефан, можливо, Светолік. Княгиня Ольга (Гельга) мала двох братів, Аскольда та Діра (якого вбив батько).

Одружившись з донькою правителя, Гельга отримав певні маєтності. На мою думку, це, зокрема, був Пліснеськ (де жили плісняни, переселенці з західнослов'янських земель). Згодом біля нього виникає нове поселення, назване на честь власника Олеськом (Helgi – Олег – Олежско – Олесько)¹⁷⁹. Розташовувались вони на трансконтинентальному торговельному шляху зі Сходу на Захід, який у ІХ–Х ст. контролювали варяги. Пліснеськ міг бути столицею Підкарпаття, коли тут правив Гельгі ("Ольванг").

Гельгі був ярлом, тобто не повноправним конунгом, а співправителем. Таке положення він міг займати не лише при зятеві Ігореві, але і ще раніше, при тестеві.

Княгиня Ольга, через діда Будимира, була поріднена з династією Пржемислідів, яка від кінця ІХ ст. панувала у Великій Моравії, а відтак у Чехії. Підтвердити таке припущення дозволяють відомості топонімії та антропонімії.

Прикиївський "Вышгород"¹⁸⁰ "Ўлжинь город"¹⁸¹ мав не тільки ідентичну назву до припразького Вишеграда, але й виконує ті ж самі функції – оборонного форпосту перед столицею та князівської резиденції¹⁸². Саме Вишеград, на думку деяких дослідників, був першим осідком згаданої династії¹⁸³. Нагадаймо і те, що легендарний протопласта роду Пржемислідів походив з місцевості Стадичі на території племені біліна, поблизу граду Білі (південніше племені пліснян). Дуже правдоподібно, що саме княгиня Ольга назвала підкарпатське поселення на р. Сяні Перемишлем. Першим історичним правителем Моравії з цієї династії був Боржівой (†894), син Гостовіта¹⁸⁴.

Російські літописи від ХV ст. починають стверджувати про порідненість княгині Ольги з Гостомислом, нібито виборним старійшиною (князем) Новгороду¹⁸⁵. Дослідники встановили, що реальний ободритський князь Гостомисл (†844)¹⁸⁶ штучно був привнесений

до легенд північної Русі¹⁸⁷. Однак порідненість нашої княгині з ним не вигадана. Вона підтверджується назвою поселення Гостомель на прикиївських дідичних землях Ольги. Генеалогічне пов'язання між ними могло існувати як через батька Гельгі, рідний брат якого, правдоподібно, правив у сусідів ободритів вільців; так і через матір, Будимирівну. У зв'язку з цим варто нагадати практику іменування в Будимировичів та Рюриковичів онуків на честь дідів, із заміною однієї з частин антропоніму: Госто-мисл (†844) – Прже-мисл (†ІІ пол. ІХ ст.) – Госто-віт (†середина ІХ ст.) та, можливо, Боржі-вой (†894) – Разбі-вой (Мілі-вой, † пол. Х ст.); Свято-слав (†972) та його онуки від Володимира Више-слав, Ізя-слав, Свято-полк, Свято-слав, Яро-слав (перша частина від імені стрийка Ярополка), Мсти-слав, Пред-слава, Стані-слав, Суді-слав.

Гельга (Ольга), донька Гельгі та Будимирівни, одружилась з Ігорем. Судячи з імені, він був також варягом. Але, мабуть, походив з вікінгів, що осіли на півночі Русі. Бо, щоб доказати його правомочність панування на київському престолі, в «Повісті временних літ» за предка йому призначається відомий в Європі варяг Рюрик Ютландський, який, можливо, певний час панував на східному побережжі Балтики.

Дослідники вже відмітили таку, на перший погляд, незвичну, особливість цієї пам'ятки нашої історичної думки – відсутність, окрім Кия та Мала, згадок про місцевих слов'янських князів¹⁸⁸. Остаточна редакція літопису здійснювалась 1118 р. з ініціативи проскандинавськи (проварязьки) настроєного Мстислава-Гаральда Володимировича¹⁸⁹, князя новгородського (1088–1117) та білгородського (1117–1125), великого князя київського (1125–†1132). Був він одружений із шведською королівною Христиною. Їх донька Інгеберт взяла шлюб з данським принцом Кнудом ІІ, королем ободритів (1129–1131), інша – Малфріда – з норвезьким королем.

Як обґрунтовано довів відомий російський історик Борис Рибаків, в цій редакції літопису "новгородский князь выдвинул рядом с Киевом Новгород и поставил начало государственности на Руси в связь с приглашением в Новгород норманского конунга. При помощи генеалогических натяжек Игорь стал сыном Рюрика, Олег его воспитателем, а Аскольд и Дир – воеводами Рюрика и варягами... Англо-саксонский бродячий сюжет о призвании трех королей из-за моря (служивший оправданием норманских завоеваний на Западе) стал главным сюжетом древней истории Руси. Легенда о Рюрике и его анекдотических братьях оттеснила на второй план легенду о Кие, Щеке и Хорыве"¹⁹⁰.

В руслі такої тенденції була закономірною також підміна в літописі Пліснеська, підкарпатської батьківщини княгині, на близький за звучанням град на Новгородщині. Стає зрозумілою на перший погляд виняткова лаконічність фрази літопису про одруження князя Ігоря – "приведоша ему жена Ѡ Плескова, именемъ Ѡлгу"¹⁹¹.

Мстислав Володимирович, вочевидь, ініціював після 1118 р. канонізацію княгині Ольги, як вже "своєї",

північноруської святої¹⁹². Закріпленню культу сприяла та обставина, що після смерті цього князя Псков став окремим князівством, престол якого посіли його сини та їх нащадки.

У Мстиславовій редакції “Повісті временних літ” було передчасно “умертвлено” 912 р. князя Олега, зведено до мінімуму вістки про нього та його доньку Ольгу. В літописі ряд подій 940-х років було перенесено на 910-і роки, а також вигадано похід Олега на Константинополь в 907 році. При цьому були вилучені всі згадки про законного правителя Русі, слов’янина Будимира та його нащадків. Випадково їх слов’янські імена залишилися лише в русько-візантійському договорі 944 року (Владислав, Предслава).

В офіційному за своїм характером літописі проголошувався батьківщиною Ольги не “моравський” Пліснеск, а північний “варязький” Плесков (Псков). Стає зрозумілою і мета нав’язливого підкреслення в децю пізніших російських пам’ятках того, що місто розташовувалося “близ предел немецкия власти жителей” (нібито ніхто не знав, де воно було!), от языка варязьска, от рода ни княжеска, ни вельможеска, но от простых людей”¹⁹³. Особливо наголошувалося, що о “имени же отца и матери писаніе нигдѣж изъяви” (вочевидь, народна традиція добре знала про інше місце народження святої та її родину!). Тобто, редактори літопису 1118 р. зробили все, аби затерти сліди пов’язаності святої Ольги з місцевими слов’янськими князівськими родами і, зокрема, з представниками тих земель Русі (західних), які входили до Великої Моравії.

Вилучені з руської літописної та генеалогічної традиції відповідні відомості збереглися лише в східнослов’янському та західноєвропейському епосах.

Ідею про варязьке походження руської династії та її поріднення з елітами Північної Русі ще більше розвинув у своєму вигаданому т.зв. Іоакимівському літописі¹⁹⁴ офіційний російський історик Василій Татіщев (1686–1750).

Цей своєрідний комплекс меншовартости росіян стосовно Києва як столиці Русі особливо розвивається у наші часи. У 1980-х рр. під час розкопок давньої варязької факторії Ладоги було виявлено дерев’яну конструкцію, згідно з дендрохронологічним аналізом – з 752 року. Таким чином і виникла дата святкування у 2002 році 1250-річчя (Старої) Ладоги, як першої столиці Русі¹⁹⁵. Відзначався ювілей під протекцією і за особистої присутності президента Російської Федерації Володіміра Путіна. Відтак набрало офіційного характеру твердження що, “в 862 г. здесь, согласно достоверных летописных данных, появился знатный скандинав (или полускандинав – или полуславянин) – Рюрик с братьями, ставший основателем правящей на Руси единой державной династии. Начинается новый период русской истории крупнейшей в Европе многонациональной державы со столицей, первоначально в Ладоге, а затем в поселении-предшественнике Новгорода (Рюриково городище), затем в Киеве”¹⁹⁶.

До речі, за повідомленнями чисельних ЗМІ на Росії 3 серпня 2006 року в Муромі Московський патріарх Алексій II освятив для президента В. Путіна над часткою мошей Іллі Муромця копію меча Іллі Муромця¹⁹⁷. На жаль, мені недоступні публікації про виявлення в азербайджанському місті Берді поховання Гельгі та ще й з мечем.

Владою республіки цей же билінний герой був призначений святим покровителем прикордонників Російської Федерації¹⁹⁸.

Але вернімося до справ серйозних, наукових. Наведені у виступі відомості виявлені в основному в досить старих публікаціях загального характеру. Тобто, є реальна перспектива віднайдення аналогічних даних в найновіших виданнях, насамперед, публікаціях давнього епосу Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії та Молдови. Це ж стосується і зібраних, але ще не введених до наукового обігу відповідних фольклорних матеріалів з України, Росії та Білорусії. Їх дослідження, поза сумнівом, дасть змогу в подальшому не тільки детальніше відтворити життєпис та родовід святої Ольги, але й скорегувати надзвичайно тенденційні відомості нашого найдавнішого літопису “Повісті временних літ”, відтворити невідомі сторінки політичної історії України IX–X ст.

* * * * *

Юрій Мердух. Чому Будимир двічі приймав мусульманство? Чи не міг він бути тотожним київському князю Діру? Принаймні, є певна схожість імен.

Ігор Мицько. Але в епосі ми маємо Соловія Будимировича, а не Діровича. Окрім того, фальсифікатор хорватського літопису, не заангажований в наші справи, теж чомусь подав таке ім’я. Стосовно перехрещення, то, думаю, тут ми маємо справу зі східною традицією видавати бажане за дійсне.

Юрій Мердух. Знаним є приклад хрещення варягів в Аахені, коли вони між собою стали битись за подарунки, які їм з цієї нагоди роздавали. Один знатний варяг тоді сказав: “Що це таке, я вже двадцять шостий раз приймаю хрещення, а мені дали таке погане вбрання”.

Одруження варяга Ігоря з донькою співправителя Русі має свою паралель в англійській історії. Вікінги Івар Безкісний та Інгвар, мстячи за батька, вбили англо-саксонського короля Нортумбрії і заснували там норманське королівство. В Ірландії колишні найманці завойовували престол і одружувались з доньками місцевих правителів.

Щодо походження імені Ольга (Гельга) від імені Олег (Гельгі), то, до речі, існувала аналогічна давньоіранська традиція. Там називали жінок по чоловікові, а також дочок по батькові, навіть незважаючи на їх кількість.

Олег Мазур. У Львівському обласному державному архіві у фонді №26 “Університет” є дуже добра неопублікована докторська робота Дідака Буріча про хорватські антропоніми.

Юрій Мердух. У Літописі Попа Дуклянина нащадком Будіміра названий Бело. Нібито назвали його так в Римі

через його войовничість. Костянтин Багрянородний у середині X ст. згадує (в Хорватії) травунського князя Бєлая та його наступників Крайну, Чучіміра, Хваліміра (Константин Багрянородний. Об управленіи имперіей. – Москва, 1989. – С. 150, 151).

Щодо довгого списку володарів у Літописі Попа Дуклянина і певної сумнівності його генеалогічного дерева. Він дійсно міг бути створений на основі якогось реального джерела. Але фальсифікатори не врахували тієї обставини, що багато з князів могло бути співправителями на основному престолі, не кажучи вже про синхронне володіння дрібними князівствами їхніми чисельними родичами. Аналогічна ситуація є з родоводом давніх данських правителів, яка внаслідок такої ж помилки охоплює мало не два тисячоліття.

Юрій Дуба. У витязі з давньої караїмської хроніки про прибуття караїмів з Криму до Галича згадується, що Данило Романович був королем Хорватів (Дашкевич Я. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. – Львів, 2005. – С. 7).

Ігор Мицько. На жаль, ані прийняти, ані відкинути цей аргумент немає можливості. З одного боку хроніка не віднайдена і не встановлено її джерела. З іншого – через втрату оригінальних грамот та печаток короля Данила ми навіть не знаємо його офіційного титула.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1991. – Т. 1. – С. 434-435.

² Заходер Б.Н. Каспійський свод свєдений о Восточной Европе. – Москва, 1967. – Т. 2. – С. 146; Бартольд В. В. Сочинения. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – Москва, 1963. – Т. 2. – Ч.1. – С. 807, 857.

³ Кримський А. Декотрі русько-слов'янські слова та ймення в арабських істориків і географів IX–X в. // Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників старописьменської українщини XI–XVIII вв. – Київ, 1924. – С. 7. – II-го рахунку.

⁴ Демчук М. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. – Київ, 1988. – С. 44, 62, 67.

⁵ Грушевський М. Історія української літератури. – Київ, 1994. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 225 (далі – Грушевський М. Історія. – Т. 4. – Кн. 1), див. також с. 232–233, 323; Вбачати тут в Білому Царі Ісуса Христа чи московського правителя немає підстав, бо йдеться про царя, який “прийняв віру хрещену”. Адже перший її створив, другий успадкував від попередників. Зрозуміло, що термін “цар” пізніший, він замінив в пам'ятках слово “князь”.

⁶ Полное собрание русских летописей. – С. -Петербург, 1908 - Т. 2. – Стлб.106.

⁷ Грушевський М. Історія України. – Київ, 1992. – Т. 2. – С. 278–279.

⁸ Грушевський М. Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 160.

⁹ Там само. – С. 154–156.

¹⁰ Бударгин В.П. Повесть о Василии Златовласом // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – С. -Петербург, 1998. – Вып.3. – Ч.3. – С. 94.

¹¹ Грушевський М. Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 63; Таку гіпотезу підтверджує наступна обставина. В деяких варіантах

біліни під впливом того, що герой грою на гусях (“гудів”) привертав до себе увагу обраниці, його прізвисько трансформувалось в Гудимировича (Там само. – С. 160–161).

¹² Про нього див.: Войтович В. Українська міфологія. – Київ, 2002. – С. 492–494.

¹³ Грушевський М. Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 64–66, 112–113, 161.

¹⁴ Мицько І. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги // Конференція «Ольжині читання». – Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року. – [Львів, 2006]. – С. 67–68.

¹⁵ Шишић Ф. Летопис Попа Дуклянина. // Серпска Краљевска академја. Посебна издања. – Београд, Загреб, 1928. – Кн. 67. – С. 301, 302, 304, 392, 393, 394, 400, 401.

¹⁶ За літописом Будімір-Святопулк прожив сорок років та три місяці. Помер він 9 березня і нібито був похований у храмі Богородиці міста Дуклі (там, де і було створено цей літопис) (Там само. – С. 400–401).

¹⁷ Шишић Ф. Летопис. – С. 428–431; Kowalenko Wł. Budimir-Svatoopluk // Słownik starożytności słowiańskich. – Warszawa, Wrocław, Kraków, Gdańsk, 1961. – Т. 1. – С.171–172.

¹⁸ Так, в одному привілеї рельно існуючого хорватського князя Мутіміра від 28 вересня 892 року фігурував його двірський жупан з таким іменем (Ibidem. – С.172). На кам'яній плиті в одному храмі збереглося ім'я Будімір (Ibidem). Віддавна на далматинському побережжі відоме місто Budua (згадане в тому ж літописі – Шишић Ф. Летопис. – С. 306) та сербське Будімліє (Kowalenko Wł. Budimlje // Słownik. – Т. 1. – С.171).

¹⁹ Frančić V. Branimir // Słownik. – Т. 1. – С.254–255.

²⁰ Шишић Ф. Летопис. – С. 308–311, 401–404.

²¹ Там само. – С. 300, 309.

²² Там само. – С. 20; Заходер Б.М. Каспійський свод свєдений о Восточной Европе. – Москва, 1967. – Т. 2. – С. 133–134.

²³ Полотнюк Я.Є. Персомовний географічний трактат X століття про східних слов'ян // З історії міжслов'янських зв'язків. – Київ, 1983. – С. 19–20.

²⁴ Крюков В. Чи знали арабські автори IX–X століть про Карпати і карпатських слов'ян // Україна в минулому. – Київ, Львів, 1993. – Вип.4. – С. 13. Форма “володар володарів” схожа до згадуваного вислову “Голубиної книги”, що “білий цар над царем цар”.

²⁵ Демчук М. Слов'янські автохтонні особові власні імена – С. 81.

²⁶ Літопис. – С. 26. Про Владислава див.: Коновалов Ю.В. Русский княжеский двор в середине X века // Историческая генеалогия. – 1994. – Вып.4. – С. 89–87; та текст виступу Олега Мазура.

²⁷ Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – С. -Петербург, 1903. – Т. 3. – Стлб.21, 22, 147, 148. Виникнення сюжетів про пограбування могло статися під впливом певної церковної традиції. У «Повісті временних літ» під 996 роком йдеться про те, що на дорогах Київської держави розвелось багато розбійників, яких Володимир Святославович не вбивав, боячись Божої кари, брав від них лише грошову кару за вбивство. Під впливом єпископів він почав їх страчувати. Проте згодом під тиском тих же владик знову почав брати гроші, але вже не для себе, а на купівлю для війська коней та зброї (Літопис. – С. 71).

Біля прикиївського Василькова, заснованого Володимиром Святославовичем на честь свого святого патрона, розташовувалось давнє поселення Соловійка (тепер Мала Солтанівка) (Русакова Ю. „Грамоти” Андрія Боголюбського і Романа Галицького в контексті землеволодіння Києво-Печерського монастиря // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки

і культури. – Київ, 2003. – Вип. 5. – С. 105). Народна ж традиція з легендарним Солов'єм Розбійником пов'язує розташоване неподалік сучасне однойменне село (*Rulikowski E. Zapiski antropologiczne z Ukrainy // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1879. – Т. 3. – Дз. 3. – С. 68–69*).

²⁸ Правда, в одній биліні йдеться про “Солов'я разбойника Будимировича” (Русские былины старой и новой записи) / Под. ред. М.С. Тихомирова, В.Ф. Миллера. – Москва, 1894. – С. 10).

²⁹ *Потебня А.* Обзор поэтических мотивов колядок и щедрок // Русский филологический вестник. – С. -Петербург, 1884. – Т. 11. – Вып. 1. – С. 81–82.

³⁰ *Ровинский Д.* Русские народные картинки. – С. -Петербург, 1900. – Т. 1. – Стлб. 188.

³¹ Былины. В двух томах. – Москва, 1958. – Т. 1. – С. 173.

³² *Халанский М.* Великорусские былины киевского цикла // Отдельный оттиск из Русского филологического вестника. – Варшава, 1885. – С. 103.

³³ Зі зрозумілих причин тут він виведений як негативний герой; фігурує під іменем короля Кінталя, запозиченого від героя “Олександрії” Кандавля (*Грушевський М.* Історія України. – Київ, 1991. – Т. 1. – С. 443). Не виключено, що образ позитивного героя Олександра Македонського Нізамі залучив через руську форму імені Гельги – Олег.

³⁴ *Миллер В.* Кавказско-русские параллели // Этнографическое обозрение. – 1891. – Кн. 10. – С. 187–188. Оскільки осетинський герой був похований в “Софійському склепі”, то це свідчить, що наша легенда потрапила на Кавказ перед XVII століттям.

³⁵ *Халанский М.* Южно-славянские сказания. – 1894. – Т. 31. – №1/2. – С. 408–409.

³⁶ *Schmid O.* Roswitha // Allgemeine Deutsche Biografie. – Leipzig, 1889. – S. 283–294. Найґрунтовніше про підробку творів та їх видуману авторку йдеться в праці Альфреда Тамерля (*Tamerl A.* Hrotswith von Gandersheim: eine Entmystifizierung. – Mantis Verlag, 1999), відому мені з матеріалів інтернету.

³⁷ *Meibomius H.* Rerum Germanicarum. – Helmaestadii, 1688. – Т. 1. – P. 706.

³⁸ Вочевидь, з нього в 1688 р. була виготовлена копія див.: *Ibidem.* – 1668. – Т. 3. – P. 32a.

³⁹ *Власто А.П.* Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. – Київ, 2004. – С. 139.

⁴⁰ *Клейнберг И. Э.* “Дедрик Бернский” в Новгородской I летописи // Летописи и хроники. 1973. – Москва, 1974. – С. 131.

⁴¹ *Łabuda G.* Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski. – Warszawa, 1961. – S. 266–271. Про шлюб в Лангре йдеться в пізньому німецькомовному романі з Відня.

⁴² *Веселовский А.* Русские и вильтины в саге о Тидрике Бернском (Веронском) // Известия Отделения русского языка и словесности. – 1906. – Т. 11. – Кн. 3. – С. 6. Батьком Іллі Муромця в одній з билін названий “Иоанн Елевфериевич” (Былины. В двух томах. – Москва, 1958. – Т. 1. – С. 233). Зрозуміло, що імена Іван та Елевгерій варяги напевно не носили, однак патронім схожий до поширеного у сагах імені Альф. Тут же згадувалось, що Ілля був сином наложниці (*Веселовский А.* Русские. – С. 7).

⁴³ *Веселовский А.* Русские. – С. 6, 165.

⁴⁴ Вони відповідно у віці 11 та 10 років перебували в дядька Озантрікса (Там само. – С. 140).

⁴⁵ Там само. – С. 30.

⁴⁶ У середині X ст. візантійський імператор Костянтин Багрянородний, згадуючи про білих хорватів, що жили північніше угорців, відзначив, що вони “вступали в родинні зв'язки і дружні відносини” з угорцями. (Константин Багрянородний. Об управленні імперією. – Москва, 1989. – С. 130, 131).

⁴⁷ Ілля Муромець зробив це Солов'єві Розбійникові, Одд, про якого йтиметься далі – велетші.

⁴⁸ *Гиляров Ф.* Предания русской начальной летописи. – Москва, 1878. – С. 150.

⁴⁹ *Мицько І.* Плісеськ. – С. 69–72.

⁵⁰ *Халанский М.Г.* Народные говоры Курской губернии // Сборник Отделения русского языка и словесности. – 1904. – Т. 76. – №76. – С. 50. До речі, м. Львів (“Львов” давніх пам'яток) має район Голоско, який згадується від 1413 р. як *Holowsko* (*Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1873. – Т. 4. – S. 84, 85*) і відтак – *Holosko*. Натомість у складеній 1497 року у Львові грамоті фігурує *hereditarium Olhowsko* (спадок Ольговско) (*Ibidem. – Lwów, 1883. – Т. 9. – S. 159*), тобто назва урочища виводиться від імені Ольга. Однак такий антропонім практично не використовувався в Україні після XII ст., і тим більше серед міщанства. Тобто іменування земельної ділянки відбулося в давні часи.

⁵¹ Ім'я взяте від згаданого в “Тідріксазі” його діда Гертініта (*Веселовский А.* Русские. – С. 6).

⁵² Могло потрапити до саги через певну схожість імен Аскольд – Асмунд. Окрім того, посада реальної історичної особи Асмуда – вихователя Ольжиного сина Святослава – могла спонукати творців саги до думки про його близьке поріднення з княгиною. Адже в ті часи цим переважно займались саме вуйки (*Мазур О.* Релікти авункулату і “кормильства” у княжих династіях Рюриковичів і П'ястів // Народознавчі зошити. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 419–424).

⁵³ За сагою, ім'я Геррьод перейшло на внука від діда, тестя Одда. На мою думку, воно є перелицьованим іменем Гереріха, бургундського короля з “Тедріксаги” та поеми про Вольфендітріха.

⁵⁴ *Пчелов Е. В.* Генеалогія древнерусских князей. – Москва, 2001. – С. 105.

⁵⁵ *Новосильцев А.М.* Образование древнерусского государства и первые его правители // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998. – Москва, 2000. – С. 105. Автор у перших двох вбачає Діра, який нібито правив на півдні Русі, та Олега, який володарював на півночі держави. Традиційно він датує їх правління на 40–80 рр. IX ст. (Там само. – С. 472).

⁵⁶ *Королев А.С.* Загадки первых русских князей. – Москва, 2002. – С. 370–379 за: <http://idrissi.narod.ru/>.

⁵⁷ В цій же пам'ятці правитель дулібів, в яких вбачають чеських дудлібів, називається Вандж-Слава або Вандж-Алаф. В першому випадку його ідентифікують з чеським князем Вацлавом (Венцеславом, 921–929 рр.) (Там само. – С. 921–929).

⁵⁸ *Пчелов Е.* Генеалогія. – С. 108–110. В Іпатському списку “Повісті временних літ” говориться, що Олег “оубиша Аскольда и Дира. и несоша на гору еже сѧ ннѣ зоветь Оугорское. Ѡлминь дворь. на тои могили поставили бѣжницю Сѣго Николы. а Дидрова могила за сѣюю Ѡриною” (Полное собрание. – Т. 2. – Стлб. 16–17). Про Аскольдову могилу див.: *Толочко О.* Замітки з літописної топографії домонгольського Києва // Київська старовина. – Київ, 2000. – №5. – С. 144–163. При моєму датуванні цього фрагмента 920-ми роками не може йти мови про ототожнення Ольми з угорським правителем Альмошем (†894) (про це див.: *Брайчевський М. Ю.* Аскольд і Ольга // Археологія. – Київ, 1994. – Ч. 1. – С. 65–70). Натомість

не виключений якийсь зв'язок між Ольмою та моравським містом Оломоуцем (Olomunensis, Alemure) (*Gąsiorowski A. Olomunec // Słownik. – 1967. – Т. 3. – С. 479–483; Uzdowska T. Alemure // Ibidem. – 1961. – Т. 1. – С. 20*).

⁵⁹ Юрій Дибя вважає, що ім'я Сокольник може бути трансформованою та слов'янізованою формою імені Оскольд.

⁶⁰ *Халанский М.* Южнославянское сказание. – Т. 23. – 1895. – С. 669–670.

⁶¹ Там само. – Варшава, 1895. – Т. 25. – С. 673. Бабою його була Латигорка (тобто мати Іллі) (Там само).

⁶² *Грушевський М.* Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 114. Вочевидь далеким відгомном цієї білини є печерська традиція (зафіксована 1701 р.), що лівця Іллі Муромця була пробита списом (Барсуков Н. Источники русской агиографии. – С. -Петербург. 1882. – Стлб. 220). Герой осетинської легенди, прототипом якого був Ілля Муромець, ненароком також вбиває свого невпізаного сина (Миллер В. Кавказско-русские параллели. – Кн. 10. – С. 184–186).

⁶³ Полное собрание. – Москва, 1962. – Т. 1. – С. 300–301.

⁶⁴ *Рыдзевская Е.Л.* Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. Материалы и исследования. – Москва, 1978. – С. 209–210.

⁶⁵ Там само. – С. 212.

⁶⁶ *Грушевський М.* Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 114.

⁶⁷ *Халанский М.* Южнославянское сказание. – 1893. – №4. – С. 289.

⁶⁸ Там само. – №1/2. – С. 161, 162.

⁶⁹ Там само. – Т. 25. – С. 660.

⁷⁰ *Халанский М.* Отношение былины об Илье Муромце к сказаниям об Вещем Олеге (Посмертная работа) // Журнал. – 1911. – Сентябрь. – С. 49.

⁷¹ *Халанский М.* Южнославянское сказание. – Т. 23. – 1895. – С. 667–668, 673. Що вона була амазонкою, видно з білини, де “дружина Іллі Муромця Савішна” – за відсутності чоловіка сама розбила ворогів (Там само – С. 659–660).

⁷² *Жданов И.* Русский былевой эпос: исследования и материалы. – С. -Петербург, 1895. – С. 195–197; Так само іменувалась мати білінних Соловія Будимировича та Василя Булаєва.

⁷³ *Пчелов Е.* Генеалогія. – С. 196.

⁷⁴ Полное собрание. – Т. 2. – Слб. 114.

⁷⁵ Полное собрание. – 1862. – Т. 9. – С. 68. Див.: *Грушевський М.* Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 270; *Пчелов Е.* Генеалогія. – С. 196.

⁷⁶ *Тюндер К.* Поездки скандинавов в Белое море // Записки историко-филологического отделения Импер. Санкт-Петербургского ун-та. – С. -Петербург, 1906. – Т. 79. – С. 195–196.

⁷⁷ *Лященко А.* Летописные сказания. – С. 271.

⁷⁸ *Пчелов Е.* – С. 114. Сюди потрапили навіть окремі сюжети з Одісеї чи її середньовічних переробок (осліплення велета на острові велетів, врятування героя після затоплення корабля). Не виключено, що й ім'я герой отримав від Одісея, хоч ім'я Одд і наявне в Скандинавії. В “Сазі про Егіля та Асмунда” останній, як і Одісей, осліпивши велета, також утік, одягнувши овечу шкуру (Там само. – С. 127).

⁷⁹ Див.: *Пчелов Е.* Генеалогія. – С. 112–113.

⁸⁰ *Тюндер К.* Поездки. – С. 106–278; інтернетна публікація перекладу основного сюжету в: Сокровище Нифлунгов. Предання скандинавських народів середньовічної Європи в перекладах Е.Балобановой, О.Петерсон. – Москва, 1996; Короткий переказ в: *Пчелов Е.* Генеалогія. – С. 112–114, 237. Повністю сага не перекладена жодною слов'янською мовою.

⁸¹ *Тюндер К.* Поездки. – С. 114.

⁸² Він випадково натрапив на неї в підземеллі ельфів. Цей сюжет, поряд із легендою Ольжиної батьківщини Пліснеська, схожий до передань про короля Артура. Він нібито жив в англійському граді Гластонбері, на високій скелі. В ній же начебто існував вхід до підземного царства ельфів. Їх палац з гуркотом зник, коли його окропив свяченою водою св. Коллен. В дійсності в Гластонбері за почанських часів існував змійний храм жерців друїдів; в середньовіччі на скелі збудували монастир св. Михайла.

За однією з легенд Артур не помер, а жив у підземеллі разом зі своїми рицарями. За іншими переданнями король перебував з ельфами на чарівному острові Авалон. Цей топонім, на думку деяких дослідників, походить від давньобретонського “His Alfalon” – “острів яблунь”. (Відомості взяті з інтернету).

⁸³ *Лященко А.И.* Летописные сказания о Вещем Олеге // Известия. – 1924. – С. -Петербург, 1925. – Т. 29. – С. 265.

⁸⁴ Сількісіф згадується і в інших сагах, де вона виступає як принцеса з Русі, з Хольмгарда (*Пчелов Е.* Генеалогія. – С. 114).

⁸⁵ *Тюндер К.* Поездки. – С. 226–229. В розповіді Саксона Грамагика про Старкарда (на думку дослідників – “Силача Одда”), останній вивозить красуню Альфінгільду, доньку Альфа з Альфенгельду (Там само. – С. 162). В іншій розповіді йдеться про Гельгу, сестру данського короля Інґелла, до якої сватався норвежець Гельга. Старгард йому допоміг, вбивши на поєдинку інших претендентів на руку Гельги (Там само. – С. 163–164).

⁸⁶ Сюжетна лінія зі змією може мати такі пояснення. Перше – Гельгі дійсно помер в Берді від банального укусу змії, але мусульманським авторам розходилося показати смерть ворога під час битви з ними. Можливо, йшлося про трансформований сюжет про народження Гельгі (білінного Вольги) від змії (*Грушевський М.* Історія – Т. 4. – Кн. 1. – С. 94). Або ж через схожість імен Олександр та Олег маємо тут відгомін легенди про зачаття Олександра Македонського від бога Зевса, який прийшов до його матері в подібі змія.

⁸⁷ *Пчелов Е.* Генеалогія. – С. 114.

⁸⁸ *Грушевський М.* Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 64.

⁸⁹ Полное собрание. – Т. 2. – Слб. 43, 46.

⁹⁰ *Фроянов И.Я., Юдин Ю.И.* Былевая история (работы разных лет). – С. -Петербург, 1997. – С. 116. Чи не означає вираз поруч з “воронятами”, переосмислену фразу “поруч з воротними”. Називає Ілля себе “Микитушка Шалганович”. Добриня (в дійсності дядько Володимира Святославовича), пізнавши героя, від імені князя просить його пересісти на почесне місце. В “Орвар-Оддсазі” героєві сприяв вихователь Сількісіф (*Тюндер К.* Поездки. – С. 221).

⁹¹ *Грушевський М.* Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 95–96; *Фроянов И., Юдин Ю.* Былевая история. – С. 34–35, 38, 500–501.

⁹² *Тюндер К.* Поездки. – С. 177–179.

⁹³ Вона одружилась з Бедновим (Бьодваром), сином конунга Фрамара з окупованого гунами Гестреналанду.

⁹⁴ *Тюндер К.* Поездки. – С. 171–172.

⁹⁵ Там само. – С. 172.

⁹⁶ На це вже звернув увагу Тюндер (*Тюндер К.* Поездки. – С. 177–178). Кеттель, як і його син Грімм, дивним способом розправляється зі своїми ворогами – під час бою відрубуює їм обидві ноги. Не виключено, що в скандинавському епосі таким дивним чином трансформувалась згадка нашого епосу про паралізовані ноги Іллі Муромця.

⁹⁷ *Тюндер К.* Поездки. – С. 177. *Грушевський М.* Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 110.

⁹⁸ Там само. – С. 260.

⁹⁹ Тиандер К. Поездки. – С. 171

¹⁰⁰ Веселовский А. Русские и вилины // Известия Отделения русского языка и словесности. – 1906. – Т. 11. – Кн. 3. – С. 26.

¹⁰¹ Тиандер К. Поездки. – С. 107.

¹⁰² Імена наших героїв, також пов'язані з любовними сюжетами, є в "Сазі про Хрольва Жердину". Героїня, королева **Олава**, яка з чоловіком правила країною саксів, принизила вікінга **Хельгі**, який її домагався (Тиандер К. Поездки. – С. 335).

¹⁰³ Матюшина И. Г. О жанровой эволюции рыцарской саги // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. Восточная и Северная Европа в средневековье. – Москва, 2001. – С. 325–326. Дещо інший розвиток подій є в "Сазі про Сігурда Ногу і Асмунда, конунга гунів" (XIV ст.). Сігню, доньці ірландського конунга Кнута, сподобався молодий конунг Асмунд. Коли ж батько віддав її конунгові Сігурдові Нозі, то під час весілля Асмунд викрав молоду. І хоч в поєдинку переміг Асмунд, він таки відмовився від Сігню на користь Сігурда (Там само. – С. 325).

¹⁰⁴ Халанский Н. Южнославянские сказания о королевиче Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса. Сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа // Русский филологический вестник. – Варшава. – 1893. – №4. – С. 289.

¹⁰⁵ Legendy a kroniky Koruny Uherski. – Praha, Wyšehrad. – 1988. – S.145–154.

¹⁰⁶ Ibidem – S.231. В коментарі до цього тексту болгарська земля ідентифікується з Поволзькою Булгарією та відзначається: "Тут не йдеться про конкретні імена, бо слово *bi-lah* відповідало титулові каліф. Ним був Муктадір-біллаг, мусульманин, який правив у Поволзькій Булгарії в 908–932 роках. Ім'я *Bosci* було придомком шамана, вченого мужа; турецькою воно звучить як *bakşı*. Приведені Біллою і Бакшою мусульмани згадуються в Пешті 1218 р..., в 1244 р. Бела IV надав їм привілей у Кішпешті за Дунаєм" (Ibidem. – S.259).

¹⁰⁷ Ibidem. – S.86, 91, 126, 129. Не виключено, що з іменами Біла та Баску, рівно ж як і з топонімом Буда, пов'язані назви українських поселень, де побутували легенди про княгиню Ольгу. Це, зокрема, с. Буки з замком Бакожин біля прикиївських володінь святої, хутір Буда з Матронинським монастирем на Черкащині, урочище Бачка в с. Переволочній поблизу Пліснеська.

¹⁰⁸ На давній Слов'янщині є відносно багато топонімів, похідних від імені Будимир. Зокрема, це Будімір біля болгарської Софії; Будімір у Босні-Герцоговині; *Büden* – давнє західнослов'янське Будім, тобто укорочене Будомір (Васильев В.Л. Архаическая топонимия Новгородской земли. Древнейшие антропонимические образования. – Великий Новгород, 2005. – С. 247). Біля нашого столичного Перемишля, правдоподібно, іменованого княгинєю Ольгою на честь свого предка, засновника чеської династії Пржемыслів (Мицько І. Пліснеськ. – С. 66), розміщене с. Будомір (Budomierz, тепер Польська Республіка). Його землі межують з с. Дрогомишлем (Україна), судячи з назви, також дуже давньої метрики. Знаний в середньовіччі великоморавський град Будеч, правдоподібно, отримав свою назву від власника Будміра (Там само). Схоже і прикиївський топонім *Будеч (*Будимирич) походить від імені Будимир (Буди[мири]ч – Будеч). Цю маєтність подарувала св. Ольга спорудженій в Києві 961–962 рр. Святобогородичній церкві (Діба Ю. Християнське сакральне будівництво України часів княгині Ольги // Конференція "Ольжині читання". Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року. – Львів, 2006. – С. 51–57). Важливою

для нас є та обставина, що була вона ділчим володінням княгині, тобто перейшла до неї від батьків.

В Росії, на Брянщині є с. Будомір. На Новгородщині в одній місцевості поряд розташовані три струмки: Казімір, Казарь, Будімір (Богословский Ю. Материалы для истории, статистики и этнографии Новгородской губернии // Новгородский сборник. – Новгород, 1965. – Вып.2. – С. 222). Їх називають братами, бо нібито вони виникли одночасно, однієї ночі. Другий з гідронімів, правдоподібно, походить від етноніму *хозарин* і напевно відбиває якусь реальну руську історію X ст., пов'язану з Будимиром (Не виключено, що перше з них – Казімір – народна традиція штучно створила на підставі двох наступних, Каз[арь] + [Буд]імір, коли виникла потреба іменувати третій струмок, при відсутності третього імені в епосі. Взагалі така "троїстість", можливо, була створена відповідно до традиції про трьох братів засновників Кисва, трьох перших скандинавських правителів на півночі Руси). У згаданому Літописі попа Дукиянина сином Владіміра, брата Разбівова, названий Канімір (Kanimir, Canimerus) (Шушун Ф. Летопис. – С. 404).

В європейській середньовічній традиції місто Буда вважалось осідком гунського володаря Аттіли.

¹⁰⁹ Халанский Н. Южнославянские сказания о королевиче Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса. Сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа // Русский филологический вестник. – Варшава. – 1894. – Т. 31. – №1/2. – С. 365 (162). Цікавим є певний фрагмент пісні, який наведу в українському перекладі: «І не з'явився ще Будинград / А з'являється Біла Марія / Та й покropив її свяченою водою» (Там само). Чи це натяк на те, що героїня була язичницею?

¹¹⁰ Грушевський М. Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 65.

¹¹¹ Спершу говорилося, що гріб Іллі Муромця містився у київській "святій Софії", потім лаврські монахи почали вважати за його поховання певні моці у печерах (Грушевський М. Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 64).

¹¹² Новаковић О. Леђан град и Пољаци у српској народној поезији // Летопис Матице српске. – 1879. – Кн. 120. – С. 159–174.

¹¹³ Българско народно творчество в дванадесет тома. – Т. 3. Исторически песни / Съст. Хр. Вакарелски. Под ред. на Тодор Молло. – Варна: Електронно издателство LiterNet, 01.07.2006. – №30.

¹¹⁴ Там само. – №31.

¹¹⁵ Българска народна поезия и проза в 7 тома. – Т. 2. – Обредни песни / Съст. Р.Иванова, Т. Живков. Под ред. на Тодор Молло. – Варна: Електронно издателство LiterNet, 29.12.2003. – №37.

¹¹⁶ Слід нагадати, що рідкісне слово "чердак" фігурує і у биліні про Соловія Будимировича, який сидить на ньому разом зі своєю матір'ю-вдовою (Грушевський М. Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 154). Тут воно у значенні підвищення на кораблі. У болгарській колядці йдеться про підвищення у кімнаті.

¹¹⁷ Халанский Н. Южно-славянские сказания. – С. 101, 112–115.

¹¹⁸ Дослідники не мають однієї думки про походження цього топоніму. Спроби ідентифікувати лендян з польським племенем лендзян не є переконливими (Malecki A. Lechici w swietle historycznej krytyki. – Lwów, 1907. – S.27–28). На мою думку, воно може стосуватися племені *lendizi*, що жило на Полаб'ї, недалеко від білих хорватів (чи на їх території). Див.: Łowmiański H. Łędzianie // Słownik. – 1967. – Т. 3. – S.52–53.

- ¹¹⁹ Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1889. – Т. 14. – С. 5. Цікаво, що від нього 25 км на захід розташоване с. Урмань, назва, якого походить від слова на означення норманів. Вже від нього 10 км на північ є с. Поморяни. Цей топонім може виводитись і від західнослов'янського племені поморян.
- ¹²⁰ Шейн П. В. Белорусские народные песни, с отношением к ним обычаев и суеверий. – С-Петербург, 1874. – С. 102–103. У наведеній вище сербській пісні про одруження св. Іллі згадується його кінь, три позолочені перстені, “стребрено котле” (Халанский Н. Южнославянские сказания. – С. 365 (162).
- ¹²¹ Азбелев С. Н. Историзм былин и специфика фольклора. – Ленинград, 1982. – С. 230–241.
- ¹²² В цьому імені дослідники вбачають перероблений термін “каліга” (прочанин). Не виключено, що первісно тут йшлося про ім'я Гельга. Є биліна, в якій Муромець звільняє Київ від невірнього Калин царя. Тут Ілля перед тим три роки був заточений у підвалі-тюрмі князем Володимиром (Грушевський М. Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 117).
- ¹²³ Власов А. В. Илья Муромец // Энциклопедия уральской мифологии. Мифология коми. <http://www.sati.archeology.nsc.ru/mifolog/myth/188.htm>. Сюжет частково схожий до історії Ольгера Данського.
- ¹²⁴ Стародуб О. До питання про походження сучасної назви м. Біла Церква // Краснзавч читання ім. П. Г. Лебеденцева. – Біла Церква, 1998. – Т. 2. – С. 10. Насправді ж вона виникла від народної назви Святоспаського храму. Через те, що під час Преображення Ісус Христос був у білому одязі, такі храми в Україні називали Білими Церквами, Білими Божницями (Мицько І. Давні українські монастирі на честь Преображення Ісуса Христа // Мицько І. Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 37–38).
- ¹²⁵ Kowalenko Wl. Chorwacja Biała // Słownik. – Т. 1. – С. 254–255.
- ¹²⁶ Frančić V. Chorwacja Czerwona // Ibidem. – С. 256–257.
- ¹²⁷ Про це ще див.: Labuda G. Chorwacja Biała // Ibidem. – С. 255–256; Войтович Л. “Білі “хорвати та “карпатські” хорвати // Миколаївщина. Збірник наукових статей. – Львів, 1998. – Вид. 2. – Т. 1. – С. 51–53, 55.
- ¹²⁸ Nalepa J. Biała Ziemia // Słownik. – Т. 1. – С. 111.
- ¹²⁹ Ibidem. Інші назви Belna, Terra Balsamorum, Balsamia, Balsamerland.
- ¹³⁰ Веселовский А. Опыт по истории развития христианской легенды. I. Откровение Мефодия и германская императорская сага // Журнал министерства народного просвещения. – С. -Петербург, 1875. – Апрель. – №178. – С. 122. У 1790 році російський письменник Т. Малигін називав батьком Рюрика “некогого финского короля Людбрата, или **Бела**, или Биорка (Бьерка)” (Малигин Т. Зерцало российских государей. – С. -Петербург, 1790. – С. 69 – за: Пчелов Е. Генеалогия. – С. 69)
- ¹³¹ Мицько І. Плісеськ. – С. 71. Гольгер також сидів зачарований у підземеллі.
- ¹³² Wądzki A. Bielina // Słownik. – 1961. – Т. 1. – Cz. 1. – С. 102; Ejusdem. – Bilina, Bilin // Ibidem. – С. 116; Wądzki A. Bilina // Mały słownik kultury dawnych słowian. – Warszawa, 1990. – С. 33.
- ¹³³ Wądzki A. Bielina // Słownik. – С. 102.
- ¹³⁴ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – Москва, 1989. – С. 130–131, 134–135, 140–141.
- ¹³⁵ Там само. – С. 370, 377.
- ¹³⁶ Полное собрание. – Т. 2. – Стлб. 17.
- ¹³⁷ Lowmiański H. Siewierzanie // Słownik. – 1975. – Т. 5. – С. 177; Хіба що йшлося про похід в інший час і на придунайських сіверян.
- ¹³⁸ Полное собрание. – Т. 2. – Стлб. 136.
- ¹³⁹ Swoboda W. Siewierzanie // Słownik. – 1975. – Т. 5. – С. 178–179; Войтович Л. Русько-болгарські відносини у IX–X ст. // Конференція “Ольжині читання”. Плісеськ. 10 жовтня 2005 року. – Львів, 2006. – С. 42–44.
- ¹⁴⁰ Swoboda W. Sewerin // Słownik. – 1975. – Т. 5. – С. 151–152; Алексеев С. В. Славянская Европа VII–VIII вв. – Москва, 2007. – С. 435.
- ¹⁴¹ Вишневський І. Вибрані твори. – Львів, 1980. – С. 57.
- ¹⁴² В спеціальній роботі (Мильников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века. – С. -Петербург, 2000) сіверяни не зафіксовані.
- ¹⁴³ Мицько І. Плісеськ. – С. 64–65. На жаль, я не зміг ознайомитись з роботою: Н. Р. Св. Ольга българска княгиня. – Зора. – XVIII. – №4820. – 25 юня 1935. – С. 5.
- ¹⁴⁴ Михайлов Е. Руси и болгары през ранното средновековие до 964 р. – София, 1990. – С. 78–94 за: www.kroraina.com/knigi/em/mihajlov_rusi_i_bylgare.pdf.
- ¹⁴⁵ Там само.
- ¹⁴⁶ Мицько І. Плісеськ. – С. 62.
- ¹⁴⁷ Wasilewski T. Morawskie państwo // Słownik. – 1965. – Т. 3. – Cz. 1. – С. 293.
- ¹⁴⁸ Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнейшие государства Восточной Европы 1998. – Москва, 2000. – С. 305. Дослідники трактують це слово від схожого перського слова, що означає лицар (Там само. – С. 310–311).
- ¹⁴⁹ В цьому зв'язку, до речі, набирає іншого сенсу згадка “Повісті временних літ” під 992 роком, що “иде Володимирь на Ховраты. пришедшу же ему с воины Хорватской...” (Полное собрание. – Т. 2. – Стлб. 106). Це може стосуватись не хорватів (білих) як територіально-племінної одиниці, а представників підкарпатської еліти, переселенців з полабської та чеської Хорватії або власне Чехії.
- ¹⁵⁰ Пчелов Е. Генеалогия. – С. 117, 238–239.
- ¹⁵¹ Мицько І. Плісеськ. – С. 67.
- ¹⁵² Кузьмин А. Падение Перуна. Становление христианства на Руси. – Москва, 1988. – С. 144. На жаль, в цій публікації відсутні посилання.
- ¹⁵³ У польському “Житті св. Кінгі” (XIV ст.), написаному на підставі угорських джерел, угорець Коломан іменується королем білих русинів (rex Ruthenorum **Albarum**). В угорській “Дубницькій хроніці” розповідається про відхід короля Людовіка з-під Белза “через землю білих русинів” (per terram Alborum Ruthenorum) (Latyszonek O. Pierwsze wzmianki o “Białej Rusi” i “Białych Rusinach” // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 2004. – Z. 21. – С. 14).
- ¹⁵⁴ Грушевський М. Історія. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 94–95.
- ¹⁵⁵ Legendy. – С. 330. До чого можуть привести фантазії на цю тему див.: Водовозов Н. В. Былина Кириши Данилова о Волихе и древние русско-индийские отношения // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. – Москва, Ленинград, 1958. – Т. 14. – С. 212–216.
- ¹⁵⁶ Половой М. Я. К вопросу о первом походе Игоря против Византии (Сравнительный анализ русских и византийских источников) // Византийский временник. – Москва, 1961. – Т. 18. – С. 85–104.

- ¹⁵⁷ Якубовський А. Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа в 322 г. = 943/944 г. // Византийский временник. – Ленинград, 1926. – Т. 24. – С. 68, 69.
- ¹⁵⁸ Пчелов Е. Генеалогия. – С. 115.
- ¹⁵⁹ Лясота Еріх зі Стеблева / Переклад з німецької Галині та Івана Сварників // Жовтень. – Львів, 1984. – Ч.10. – С.100. Чи не вважали кияни цей другий гробівець за поховання епічного Соловія Будимировича?
- ¹⁶⁰ Там само. – С. 101. Німець зі Львова Мартин Груневер 1584 р. теж оглядав Софійський собор (самостійно) та Лавру (із провідником). При описі печер відзначив: “найвизначнішим мені здається, що тут нам показали цілого велетня”, тобто малось на увазі поховання т.зв. Чобітка (Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. Збірник наукових праць. – Київ, 1982. – С. 129).
- ¹⁶¹ Kalnofojski A. TERATOYRГEMA. – Kijów, 1638. – S.16, 70–71.
- ¹⁶² Леонід, арх. Отрывок из записок русского паломника I половины XVII века в Киеве // Киевская старина. – 1890. – Т. 28. – Февраль. – С. 344.
- ¹⁶³ Голубинский Е. История канонизации святых в Русской Церкви. – Москва, 1903. – С. 210.
- ¹⁶⁴ Ровинский Д. Русские народные картинки. – С. -Петербург, 1900. – Т. 1. – Стлб.12.
- ¹⁶⁵ Ровинский Д.А. Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. – С. -Петербург, 1895. – Стлб.297.
- ¹⁶⁶ Сам же сюжет з чоботом міг виникнути внаслідок дещо незвичної трансформації епізоду з паралічем ніг у Іллі Муромця. До речі, згадуваний вже Вальтарій з “Тідріксаги” (прототипом якого був Гельгі) також бився з нападником незвичною зброєю – зготованою до трапези ногою кабана.
- ¹⁶⁷ Полное собрание. – 1862. – Т. 9. – С. 68.
- ¹⁶⁸ “Кожевник, сапожник” – Срезневский И.К. Материалы для словаря древнерусского языка. – С.-Петербург, 1903. – Т. 3. – Стлб.1268. У XVIII ст. так називали в Україні ремісника, що виготовляв шкіряні гаманці (Горбач О. Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Епіфанія Славинецького. – Рим, 1968. – С. 276).
- ¹⁶⁹ Мицько І. Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 56–57.
- ¹⁷⁰ Цей патронім міг походити від прізвища горбатого родича або від терміну “гарабач” – [княжий] конюх. Певну звукову схожість він також має зі словом “гарбар”.
- ¹⁷¹ Грамоти XIV століття / Упорядник М. Пешак. – Київ, 1974. – С. 82.
- ¹⁷² Розов В. Українські грамоти XIV в. і I пол. XV в. – Київ, 1928. – Т. 1. – С. 147–149.
- ¹⁷³ Boniecki A. Herbarz Polski. – Warszawa, 1901. – Т. 1. – S.15; 1905. – Т. 7. – S.335; 1911. – Т. 13. – S.182; Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1911. – Т. 8. – S.203; 1915. – Т. 12. – S.246; 1917. – Т. 14. – S.118; Akta. – 1870. – Т. 2. – S.141; 1888. – Т. 13. – S.63, 155, 201, 245, 273, 495, 500, 502, 595, 598; 1889. – Т. 14. – S.2, 3, 9, 132, 133, 185, 196, 231–233, 235, 238, 249, 285, 473, 497; 1891. – Т. 15. – S.193, 357, 417, 538, 542, 546, 556.
- ¹⁷⁴ Akta. – 1888. – Т. 13. – S.81.
- ¹⁷⁵ Акты Западной Руси. – С. -Петербург, 1848. – Т. 2. – С. 361; Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАНУ. – Відділ рукописів. – Ф.5. – Оп.1. – Од.зб.ІІІ.-2110. – Арк.72. Денис Чобот Горбачовський згадується ще в 1538–1540 роках (Крип'якевич І. Львівська Русь в I пол. XVI ст. Документи і матеріали. – Львів, 1994. – С. 246, 251, 255).
- ¹⁷⁶ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта. Кінець XVIII–I пол. XIX ст. Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній... – Вид.2. – Біла Церква, 2007. – С. 328.
- ¹⁷⁷ Барсуков М. Источники русской агиографии. – С. -Петербург, 1882. – Стлб.221.
- ¹⁷⁸ Чи це означення не було створено на противагу іншій Русі (Підкарпаття), де панував Гельгі?
- ¹⁷⁹ Худаши М.Л. Українські карпатські та прикарпатські назви населених пунктів. – Київ, 1995. – С. 272.
- ¹⁸⁰ Відомий у сагах як Холмгард; російські дослідники перекладають цю назву як Новгород (Великий).
- ¹⁸¹ Полное собрание. – Т. 2. – Стлб.48.
- ¹⁸² Gąsiorowski A. Wyszegrad // Słownik. – 1977. – Т. 6. – S.653–656.
- ¹⁸³ Gąsiorowski A. Wyszegrad // Mały słownik kultury dawnych słowian. – Warszawa, 1977. – S.417.
- ¹⁸⁴ Łabuda G. Borzywoj // Słownik. – 1961. – Т. 1. – S.152; Łabuda G. Dynastji w Czechach // Ibidem. – S.422.
- ¹⁸⁵ Валінбахов В.Б. Несколько замечаний о легендах Великого Новгорода // Вестник Ленинградского университета. – 1963. – №14. – С. 34.
- ¹⁸⁶ Łabuda G. Gostomiśl // Słownik. – 1964. – Т. 2. – S.139–140.
- ¹⁸⁷ Пчелов Е. Генеалогия. – С. 60–67.
- ¹⁸⁸ Коновалов Ю.В. Русский княжеский дом в середине X века // Историческая генеалогия. – 1994. – Вып.4. – С. 86–97 за: <http://iuro.narod.ru/articles/art17.htm>.
- ¹⁸⁹ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 258–264, 269, 457–458.
- ¹⁹⁰ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С. 298.
- ¹⁹¹ Полное собрание. – Т. 2. – Стлб.20–21.
- ¹⁹² Княгиня була канонізована в домонгольський період (Голубинский Е. История канонизации святых в Русской Церкви. – Москва, 1903. – С. 56–57). В найдавнішому руському Пролозі згадані святі Борис і Гліб, Феодосій Печерський, Ольга та Мстислав Володимирович! (Там само. – С. 57).
- ¹⁹³ Малышевский И. Происхождение. – С. 3.
- ¹⁹⁴ Толочко А. “История российская” Василия Татищева: источники и известия. – Москва, 2005. – С. 196–245.
- ¹⁹⁵ Кирпичников А.Н., Сарабьянов В.Д. Старая Ладога – древняя столица Руси. – С. -Петербург, 1996.
- ¹⁹⁶ Кирпичников А.Н. Новые историко-археологические исследования Старой Ладоги // Ладога и истоки российской государственности и культуры. – С. -Петербург, 2003. – С. 19.
- ¹⁹⁷ Див. повідомлення про це в інтернеті, задавши ключові слова “Путин меч Илья Муромец”.
- ¹⁹⁸ Там само. Ключові слова “Илья Муромец пограничники икона”.